PDF4Kurd

کاریگەریی گۆرانی لەسەر کوردیی ناوڕاست

کاریگەریی گۆرانی
لەسەر کوردیی ناوەڕاست

بنکڕ، یان خواستنی باڵا

میشێل لیزنبێرگ

بەشی فەلسەفە، زانکۆی ئەمستردام

وەرگێڕانی لەئینگلیزییەوە:

عەزیز گەردی

سلێمانی / 2004

زنجیرەی کتێبی دەزگای چاپو پەخشی سەردەم
کتێبی گیرفانی ژمارە (48)

سەرپەرشتیاری گشتیی زنجیرە
ئازاد بەرزنجی

کاریگەریی گۆرانی لەسەر کوردیی ناوەڕاست

نووسینی: میشێل لیزینبێرگ
وەرگێڕانی: عەزیز گەردی
بابەت: زمانەوانی
بەڕێوەبەری هونەری: شیروان تۆفیق
مۆنتاژی کۆمپیوتەری: سەیران عەبدولرەحمان
هەڵەچنی: وەرگێڕ
تیراژ: 500 دانە
ژمارەی سپاردن: 147 ی 2004
مافی لە چاپدانەوەی ئەم کتێبە بۆ
دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم پارێزراوە

www.sardam.info

پێشەکی

ئەو زارە ناوچەییانەی (Vernaculars) کورد پێیان دەدوێن دابەشی سەر دوو کۆمەڵە (Group) دەکرێن، ئەوانیش، هەریەکە لەلای خۆیەوە، دیسان دابەشی سەر دوو کۆمەڵە زاری سەرەکی دەبێ. زۆربەی کورد بەجۆرێك لەجۆرەکانی (Variety) ئەو زارانە دەدوێن کە گۆیا پێیان دەگوترێ کرمانجی، یان سۆرانی. ژمارەیەکی کەمیشیان بەگۆرانی، یان زازایی قسە دەکەن. هەرچەندە دوو زارەکەی دواوە [گۆرانی و زازا] خزمی نزیکی دووەکەی پێشەوەن [کرمانجی و سۆرانی]، بەڵام ئەگەر بەوردی بڵێین، ئەمانە سەر بەهەمان لقی زمانە هیندو ئێرانییەکانی ئەوان نین. لەگەڵ ئەمەشدا، بەشێوەیەکی گشتی وا باوە

کە هەر دوو کۆمەڵەکە سەر بەکۆمەڵەی باکوری ڕۆژئاوای زمانە ئێرانییەکانن.

ڕاستییەك هەیە بایەخێکی تایبەتی هەیە، ئەویش ئەوەمە سۆرانی لەژمارەیەك سیمای پەیوەندیی سەرنجکێشەوە لەگەڵ گۆرانیدا هاوبەشە، کەواتە بۆمان هەیە بپرسین: ئایا ئەمانە چ جۆرە پەیوەندییەکیان لەنێودا هەبووە؟ من حەز دەکەم ئەم جۆرە پرسیارە بەرو ڕووی پاشخانی هەندێ کاری بیردۆزەیی بکەمەوە کەبەم دواییە لەسەر پەیوەندی زمانەکانەوە پێشکەش کراون، بەتایبەتی کارەکەی تۆماسن و کاوفمان (1988). ئەم نووسەرانە هەوڵ دەدەن بسەلمێنن کەئەنجامی تێخزانی (inteference) زمان هیچ سەپاندێکی زمانەوانی بەسەرەوە نییەو ئەوەی بەشێوەیەکی سەرەکی بڕیار لەسەر ئەنجامی زمانەوانی دەدا، کۆزمانەوانی (Sociolinguistics) قسەکەرەکان خۆیانە (ل، 35). لەمەش زیاتر، ئەمانە دوو جۆرە تێخزانی بنچینەیی لەیەك جیا دەکەنەوە:

أ- تێخزان لەگەڵ وەرچەرخانی زماندا (ئەمە زیاتر بە بنکڕ – Substratum– ناسراوە).

ب- خواستن لەپاڵ مانەوەی زمانەکە.

ئەم نووسەرانە دەیانەوێ بسەلمێنن کەئەم دووە ئەنجامی زمانەوانی ڕوونو ئاشکرایان هەیە.

کاریگەری بنکڕ پێویستی بەخواستنی بەر فراوانی واژەکی (lexical) نییە، بەڵکو ئەمەیان، بەشێوەیەکی نموونەیی، بەدەنگسازیو ڕستەسازیو بەڕادەیەکی کەمتریش بەوشەسازیی گەردانکاری دەست پێدەکا (ل، 39). بەپێچەوانەوە، لەخواستندا هەردوو زمانەکە لەماوەی تێخزانەکەدا شان بەشانی یەکتر دەمێننەوەو کەرەستەی واژەیی، بەتایبەتی کەرەستەی واژەیی ناسەرەکی، بەشێوەیەکی چەسپاو، دەبن بەیەکەم ڕەگەزی خوازراوەو ئەگەر پەیوەندییەکە چڕتربێ لەوانەیە ببێ بەهۆی خواستنی ڕەگەزی پێکهاتەییش (واتە: ڕەگەزی دەنگسازیو ڕستە سازی).جا خواستن، نەک

کاریگەری بنکڕ، پێویستی بە پەیوەندییەکی درێژخایەنی نێوان زمانی سەرچاوە (Source) و زمانی مەبەست (target) هەیە (ل، 41).

من پێم خۆشە ئەم چوار چێوە بیردۆزەییە بەکاربێنم، بۆ ئەوەی تیشك بخەمە سەر جۆرە وردو تایبەتییەکانی ئەو کێشانەی پەیوەندییان بەم دیاردەیەی پەیوەندی زمانەوە هەیە کە لەسەرەوە باس کراوە.

مەکەنزی (1961ب، 86) هەوڵیداوە بسەلمێنێ ئەو سیما ڕێزمانییانەی سۆرانی لەکرمانجی جیا دەکەنەوە بۆ بنکڕی گۆرانی دەگەڕێنەوە، واتە بۆ پاشماوەی ئەو زمانە دەچنەوە کەپێش (داگیرکردنی کوردی)ی گریمانە کراو، لەناوچەکەدا قسەی پێکراوە.

بۆچوونی سەرەکی من، کە لەبەشی سێیەمی ئەم تۆژینەوەیەدا هاتووە، ئەوەیە کە ئەم پەیوەندییە نزیکانەی نێوان کوردیی ناوەڕاستو گۆرانی، نەك وەکوو بنکڕ (گریمانەی پێش داگیرکردنی مەغوول)، بەڵکوو وەکوو خواستنی بالای مێژوویی وایە کەپاشان، بۆی هەیە

لەسەدەی حەڤدەم کۆنتر نەبێ، باشتر دەکەوێتە بەرچاو. ئەم کردەوەیە پێویستی بەوە نییە کە بەهیچ وەرچەرخانێکی گرنگی زمانی ناو خەڵکە گۆرانەکە تێپەڕی بێ، وەکوو ئەوەی کەکاریگەری بنکڕ پێویستی پێ هەیە.

لەبەر ئەوەی من خۆم تاڕادەیەك نائاشنام بەناوچەکە، بۆیە بەکێومالێکی زارە سەرەکییەکان بەمانای گشتی و بەکورتەباسێکی خەسیەتە کۆزمانەوانی و ڕێزمانییە هەرە زەقەکانیان دەست پێ دەکەم.

دیارە دەستەواژەی (زمانی کوردی) دوو مانای جیاوازی هەیە:

أ- **یەکێکیان بریتییە لە (زاری لقی کوردی لەزمانە هیندو ئێرانییەکانی باکوری ڕۆژئاوا)و**

ب- **ئەوەی تریش (زارێکە ئەو گەلە پێی دەدوێن کەخۆیان بەکورد دادەنێن).**

لەوانەیە لێك جیانەکردنەوەی ئەم دوو مانایە بەئاسانی ببێ بەهۆی پیلەکەو ئاڵۆزییەکی ناپێویست: نابێ گۆڕان و گەشەسەندنی ڕەگەز (ئیتنی) تێکەڵ بەداڕشتنەوەی زمانەوانی بکرێ.

لەبەرئەوەی زۆر لەو زارانەی جێی باسن زانیاری پێویستی زمانەوانی و کۆزمانەوانییان لەبارەوە نییە، زۆربەی ئەم تۆژینەوەیە ئەزموونکارییەکی پێویست و زیاتریش بەرنامەکارانەو هەندێ جاریش تەنانەت ڕامانکاریی دەبێ.

سەرەڕای ئەمەش تۆژینەوەکە وادەخوازێ کەزانیاری خوڕی زمانەوانی، ئەگەر بەلێکۆڵینەوەی کۆمەڵناسیش نەبێ، بەڵام بەلێکۆڵینەوەی مێژوویی و کۆزمانەوانی ببەسرێتەوە.

من خۆم دەزانم ئەم کارە وەکوو لاواندنەوەی کارەسات وایە، ئەمەش بۆیە وایە، چونکە من ناتوانم بڵێم زانیاریی پسپۆرانەم لەبارەی هیچ ناوچەیەك لەو ناوچانە هەیە. لەگەڵ ئەمەشدا، بۆی هەیە ڕێبازێکی وەکوو ئەمەی لێرەدا نەخشەی بۆ داندراوە، سوودی بۆ ئەوە هەبێ کەشت لەگۆشەنیگای تایبەتی خۆیەوە سەیر بکرێ.

بەشی یەکەم

زارە کوردییەکان و زارەکانی "کوردی"

لەو زارانەی کورد قسەیان پێ دەکەن یەکەم جار ئەوانە دێن کە مەکەنزی (بس(*)) پێیان دەڵێ زارە کوردییەکانی باکوورو زۆربەی کورد لەتورکیا و سوریا و بەشەکانی ئەوپەڕی باکوری عیراق و لەژمارەیەك کۆماری سۆڤێتی جاران قسەیان پێ دەکەن.(1) ئەم زارانە زیاتر

(*) بس: بێ ساڵی چاپ (و.)

(1) باسی هەرە دوورو درێژی زارە کوردییەکانی باکوورو ناوەڕاست لای مەکەنزی هاتووە، 1961أ، هەروەها بڕوانە: بلۆ، 1975. سەرنجێکی خێراش هەر لای بلۆ، 1989أ، دەکەوێتە بەرچاو.

بەکرمانجی، یان لەلای کوردی عیراق بەبادینی ناسراون. بەچکە زاری بۆتی و جزیری لەکرمانجیدا، هەقی خۆیانە شانازی بەگەورەترین شاکاری ئەدەبی بکەن لەزمانی کوردیدا، کەداستانی مەمو زین ی سەدەی حەڤدەمینە. ئەم ناوبانگە ئەدەبییەی کرمانجی و ئەوەش کەسەرکردە ڕۆشنبیری و سیاسییە هەرە گرنگەکانی کورد لەسەدەی نۆزدەدا (وەکوو بەدرخان بەگی دوامیری میرنشینی بەهێزی بۆتانیی دەوروبەری جزیرەو نەوەکانی، کەنیمچە ئەوروپییانە پەروەردە کرابوون) بەکرمانجی قسەیان دەکرد، وایان کرد زۆر لەگوین بێ ئەگەر کورد زمانی ئەدەبییان دروست ببویایە، ئەم زارە ببایە بەبناغە. لەڕاستیدا، هەوڵ و تەقەلاّی ئەمیر جەلادەت بەدرخان لەسوریا لە (1930) یەکاندا (کەدوا جار وەکوو بەدرخان و لیسکۆ لە1970 دا بڵاو بووەوە) بۆ داهێنانی شێوە، نووسینێکی یەکگرتوو لەئەلف و بێی لاتینییەوە، هەولێکی لەبار بوو بەرەو زمانێکی یەکگرتوو وەکوو یەکەم

لێکۆڵینەوەی ڕەسەنی وەسفیی بەچکەزاری بۆتی.⁽2⁾

لەگەڵ ئەمەشدا، بارودۆخی کۆمەڵایەتی و سیاسی و لەهەموویش گرنگتر قەدەغەکردنی تەواوی قسەو نووسینی کوردی لەکۆماری تازە دامەزراوی تورکیا لە (1920)ەکاندا، تا ڕادەیەکی زۆر بوو بە لەمپەر لەبەدەم گەشەسەندنی ئاسایی زاری کرمانجی بەرەو زمانێکی یەکگرتوو بۆ خوێندن و (پەیوەندی گشتی (Mass Communication). تەنیا لەئەرمینیای سۆڤێتی، کرمانجی بە بێ گرێ و گۆڵ بەرەو زمانی نووسین و زمانی یەکگرتوو گەشەی کردووە. لەتورکیا، سەرەتای (1990)ەکان تەقینەوەیەکی نەش و نماکردنی بڵاوکردنەوەی نیمچە نهێنی بەکرمانجی و لەبارەی کرمانجییەوە بەخۆیەوە

---

(2) بۆ (دەنگنووسی – Transcription) بەشێوەیەکی سەرەکی ئەلف و بێی بەدرخان بەکار دێنم کەسەرەڕای هەندێ کەم و کورتیش، کەم و زۆر لەناو نووسەرانی کورد باوی سەندووە.

بینی، ئەویش بەپشت بەستن بەکارەکانی بەدرخان‌و تاڕادەیەکیش بەتوێژینەوەکانی کوردی تاراوگە. لەکوردستانی عیراق، چەند کتێبێك بەکرمانجی‌و بەتیپی عەرەبی بڵاو کراونەتەوە، بەڵام کرمانجی هەرگیز وەکوو زمانێکی ڕەسمی بەپایەی سۆرانی نەگەیشتووە.

بەچکە زارەکانی کرمانجی گەردانی دۆخیان بۆ ناوو ڕاناو هەیە، فەرمانی ڕەگی کاتیی ڕابردووو ڕانەبردوویان هەیە، بەڵام گەردان کردنی فەرمانی بکەر نادیاریان نییە، بەڵکوو فەرمانی بکەر نادیاری شیکارییان بەهۆی فەرمانی یادیدەری هاتن ەوە دێتە دروست بوون. خەسیەتە دەنگییە هەرە زەقەکان لەتابلۆی (1)ی خوارەوەدا هاتوون. لەڕووی ڕستەسازییەوە، سیمای هەرە ناسراوی کرمانجی داڕشتنی (ergative)ە لەشێوەکانی کاتی ڕابردووی فەرمانی تێپەڕ، بەرامبەر بەداڕشتنی (nominative-accusative) لەکاتی ڕانەبردوودا. لێرەدا فەرمانەکە لەگەڵ بەرکاری لۆجیکیدا دەگونجێ، کەهەرچەندە

لەشوێنی بەرکاردایە، بەڵام هەر لەدۆخی (absolutive)دا دەمێنێتەوە:

(1)

ئەز	**وی**	**دبینم.**
↓	↓	↓
من	**ئەو**	**من(بینین)**
(abs.)	**(obl.)**	**(تاک –**
ڕانەبردوو)		

(من ئەو دەبینم.)

(2)

من	**ئەو**	**دیت.**
↓	↓	↓
من	**ئەو**	**(بینین)**
(obl.)	**(abs.)**	**(کەسی سێیەمی تاک**
		ڕانەبردووی سادە)

(من ئەوم بینی.)

ئەو داڕشتنانەی ڕاناوی خۆیی خوە یان تێدایە، کەهیچ نیشانەی دۆخ، یان کەس وەرناگرن، ئەمە داڕشتنێکی (بێ خودانی impersonal)ی پێك دێنێ، کە لەکاتی ڕابردوودا شێوەی فەرمانی کەسی سێیەمی تاکی لەگەڵ بەکاردێ:

(1)

ئەز	**خوه**	**دبینم.**
من	**خۆ**	**(بینین).**
(abs.)		**(کەسی یەکەمی تاک – ڕأنەبردوو)**

(من خۆم دەبینم.)

(2)

من	خوە	دیت.
↓	↓	↓
من	خۆ	بینین
(abs.)		(کەسی سێیەمی تاک – ڕابردووی سادە)

(من خۆم بینی.)

لەهەندێ بەچکە زاری ئاخاوتنی کرمانجیدا، ئەم داڕشتنەی (ergative) خەریکە دادەخورێ و بەرەو جووت (accusative) و تەنانەت بەرەو داڕشتنی (subject -object) گەشە دەکات.(3)

دووەم، بەچکە زارەکانی کوردیی ناوەڕاستە، کەپێیان دەگوترێ کوردی و زیاتریش پێیان دەگوترێ سۆرانی کەبەناوی زاری سلێمانییەوە

---

(3) بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە:
Bynon (1979) and Dorleijn (1992).

کراون. ئەمانە زاری موکریش دەگرنەوە کە لەکوردستانی ئێران، لەدەوروبەری شاری مەهاباد قسەیان پێ دەکرێ. لەکوردستانی عیراق، ئەم بەچکە زارانە لەباشووری زێی بچووك قسەیان پێ دەکرێ.

سۆرانی زمانی بارەگایی بارەگای بابان بوو لەسلێمانی کەکلۆدیوس جێمز ریچ/ ی قونسولی بریتانی ماوەیەك لەوێ بووە (بگەڕێوە بۆ: ریچ 1936). ئەم میرنشینە لەوەرچەرخانی سەدەی (18-19)دا سەری هەڵداو بەتێپەڕینی ڕۆژگار وای لێ هات بارەگای ئەردەلانی نزیك خۆی داپۆشی کە لەسنە (سەنەندج) بووو تا ئێستا گرنگترین مێرنشین بووە لەناوچەی باشووردا.(4)

---

(4) لەخوارەوە ئەنجامە زمانەوانییەکانی ئەم ڕووداوانە دەبینین. ئەو ڕاستییەی بایەخی تایبەتی هەیە ئەوەیە شاعیرەکانی بارەگای بابان یەکەم جار شیعریان بەگۆرانی دەنووسی، بەڵام لەسەرەتای سەدەی نۆزدەدا ڕوویان کردە سۆرانیو وەکوو زمانی نووسینی بەکاریان هێنا.

لە (1919)دا، دەسەڵاتدارەکانی ئینتیدابی بریتانی لەعیراق بڕیاریان دا پەرە بەم زارە بدەنو بیکەن بەزمانی بەکارهێنانی ڕەسمیو بەزمانی خوێندن. ئەگەر چی پێش سەرەتای سەدەی نۆزدەم دەقی ئەدەبی پێ نەنووسرابووەوە (بگەڕێوە بۆ: حەسەپنوور 1989، 66–67). بەم جۆرە، لەوکاتەی کەکرمانجی لەتورکیا بەزەبری زۆر سەرکوت دەکرا، دەسەڵاتدارەکانی ئینتدابی بریتانی لەعیراق زاری سۆرانییان وەکوو زمانی ڕەسمی کوردی ئەوێ بەکارهێناو لەوساوە تا ئێستاش هەروا ماوەتەوە. ئەگەر چی سۆرانی خەڵکێکی کەمتر قسەی پێ دەکەن لەکرمانجی، لەگەڵ ئەوەشدا سۆرانی دەرفەتی زۆر باشتری بۆ ڕەخساوە بۆ ئەوەی خۆی لەگەڵ پێویستییەکانی (پەیوەندی گشتی)دا بگونجێنێ. ئەم گۆڕانکارییەش گیروگرفتی خۆی هەبوو. کەسۆرانی وەکوو زمانی ڕەسمیی خوێندن لەکوردستانی عیراق بەکارهات، لەئامێدی، ئەوانەی بەبادینی (واتە کرمانجی) قسەیان دەکرد یەکەم جار وایان پەسند کرد منداڵی خۆیان

بنێرنە ئەو قوتابخانانەی بەزمانی عەرەبی دەیانخوێند.(5) بێجگە لەمەش، دیارە لە (1980) کانەوە لەئەنجامی هەڵمەتی بەعەرەب کردنی حکوومەتی بەعس، دەرفەتی خوێندن بەکوردی بە بەردەوامی لەدابەزین دا بوو.

سیمای هەرە جیاکەرەوەکانی سۆرانی بریتین لە: نەمانی سیستەمی دۆخو مۆرفیمی بکەر نادیاری (ڕێ/ ڕا)و بەکارهێنانی شێوە پاشگردارەکانی ڕاناوی کەسی کەلەکاتی ڕابردوو، لەفەرمانی تێپەڕدا دەخرێنە نێوان پێشگری فەرمانەکەو ڕەگەکەی. گەردان کردن بەو پێیە دەگۆڕێ ئاخۆ (Agent) و (Patient)ی

---

(5) بلۆ، 1975، 10 بۆ زانیاری زیاتر لەبارەی سەرهەڵدانی سۆرانی وەکوو زمانی یەکگرتووی کوردستانی عیراق، بڕوانە: حەسەنپوور، 1989، 96-117.

واتاناسی بەناو گوزارشتیان لێ دراوە، یان بەڕاناوی سەربەخۆ، یان بە (Clitic)(6):

(1)

ئە-	**تان-**	**بین-**	**م**
ڕانەبردوو	**ئێوە**	**بینین (ڕانەبردوو)**	**کەسی‌یەکەمی تاک**

(ئەتانبینم.)

(2)

ئێوە–	**م**	**دیت**
ئێوە	**کەسی یەکەمی تاک**	**بینین (ڕانەبردوو)**

(ئێوەم دیت.)

---

(6) **گەنگەشەی زیاتر لەبارەی داڕشتنی فەرمانی تێپەڕ لەکرمانجی و سۆرانیدا، لای ئەمانە هاتووە: بینۆن**، 1979، **بلۆ**، 1980، 69–74.

(3)

نارد−	−م	یت
ناردن ڕانەبردووی سادە	کەسی یەکەمی تاک	کەسیدووەمی تاک

(تۆم نارد.)

(4)

گورگەکان−	م	دیت−	ن
گورگ− ناسیاوی− کۆ	کەسی یەکەمی تاک	بینین ڕانەبردووی سادە	کەسی سێیەمی کۆ

(گورگەکانم دیتن.)

سۆرانی، بەپێچەوانەی کرمانجی، وا دەخوازێ کە ڕاناوی خۆیی (خۆ−) پاشگری ڕاناوی کەسی وەربگرێ:

خۆ–	ت	ئە–	شۆ–	ی
↓	↓	↓	↓	↓
خۆ	کەسی دووەمی تاک	ناتەواو(*)	شووشتن ڕانەبردوو	کەسی دووەمی تاک

(تۆ خۆت ئەشۆی.)

کۆمەڵەزاری سێیەم، کەکۆمەڵەیەکی بچووکەو پەیوەندی بەو دووەوە هەیە کەتائێستا باس کران، لەزارە کوردییەکانی باشوور پێك دێ کە لەبەشی باشووری ڕۆژهەڵاتی کوردستان‌و بەتایبەتیش لەدەوروبەری کرماشان قسەیان پێ دەکەن. بەلای مەکەنزییەوە (بس) ئەمانە دادەچۆڕێنە ناو زارە لوڕییەکانەوە. ئەو کوردییە هەڕەمەی کوردە فەیلییە شیعەکان پێی دەدوێن،

(*) لێرە بۆ (ناتەواو) نییە، بۆ ڕانەبردووە (و).

کەبەرلەوەی بەدوو شەپۆڵی یەك لەدوای یەك، لە 1971 و 1980 دا نزیکەی هەر هەموویان دوور بخرێنەوە بۆ ئێران، لەناو شارەکانی باشووری عیراق دەژیان، دیارە ئەویش سەر بەم کۆمەڵەزارەیە، ئەگەر چی شوێنی وردیشی، وەکوو هی لەکەکان، ڕوونو ئاشکرا نییە. چەند زانیاریدەرێك (Informant) پێیان ڕاگەیاندم کەئێستاش لەکوردستانی عیراق، لوڕی لەدەوروبەری خانەقینو مەندەلی قسەی پێ دەکرێو هەندێ کۆمەڵەی لەك لەباشووری هەولێرو لەنزیك کەرکوك هەن، یان هەبوون. ئەم زارانە، کەئەدەبی نووسراویان نییە، کەم توێژینەوەیان لەسەر کراوە، لەگەڵ ئەوەشدا لەوە دەچێ هەندێکیان بەرهەمی ئەدەبی زارەکی گەشەسەندوویان هەبێ (بۆ نموونەی زاری لوڕیو فەیلی بڕوانە: مان، 1910).

ئینجا بەچکەزارەکانی گوورانی یان گۆرانی هەن کەخەڵکێکی زۆر کەمتر لەکرمانجی، یان سۆرانی، قسەیان پێ دەکەن. هەندێ زاری دیاری گۆرانی لە هەورامانی کوردستانی ئیرانو

خوارترو یەکسەر لەسەر سنووری عیراق قسەیان پێ دەکرێ. ئەم بەچکە زارانە زۆر بەفراوانی لەلایەن خەڵکی ناوچەکەوە پێیان دەگوترێ هەورامی یان هەورامانی.(7) جگە لەمەش لەکوردستانی عیراقدا زۆر گیرفانی جڤاتی ئیتنی هەن بەزاری نزیك لەگۆرانی دەدوێن (بڕوانە: نەخشەی زارەکان). سەرەتا باجەلان هەن کەهەندێکیان لەنزیك خانەقین‌و هەندێکیان لەباکووری مووسل. لەدۆڵی خۆسەر، دەژین. ئینجا شەبەك دێن کەئەوانیش هەر لەنزیك مووسل دەژین. پەیوەندی ئیتنی‌و زمانەوانی وردی نیوان شەبەك‌و باجەلان ڕوون نییە، نووسەرانی پێشوو، بۆ نموونە مینۆرسکی (1943، 76)و مەکەنزی (1956، 418–420) زاراوەی (باجەلان)و (شەبەك) وەکوو هاوتای یەکتر بەکار دێنن(8)،

---

(7)باسی زارە جیاوازەکانی گۆرانی لای مان/ هەدەنگ 1930، مەکەنزی 1966 هاتووە.

(8) مەکەنزی (1956، 419–420): "هەموو شەبەك ... بەخۆیان دەڵێن باجلان یان بێجوان."

بەڵام ڕاستییەکەی دیارە ئەمانە دەبێ بەجیایی بمێننەوە. بێ شك ئەمانە هەردووکیان لەڕووی ئیتنییەوە جیان. باجەلان کەوتونەتە نێو پەیوەندی ڕێکخراوی خێڵەکی و لەوە دەکا سوننەی (Heterodox) بن و شەبەك شیعەی(9) ناخێڵەکی (Heterodox)ن. هەندێ جیاوازی زمانەوانیش هەن لەنێوان باجەلانی ئاپارچی، کەمەکەنزی تۆماری کردووە (1956)و چەند نموونەیەکی زاری شەبەك کەمن خۆم بەهاوکاری شەبەکێکی گوندی قاراوە(10) کۆم کردۆتەوە.

بۆ نموونە:

---

(9) زانیاریدەرە شەبەکەکەمم دەیگوت سێ تایفەی شەبەك هەن: باجلان و زەنگەنەو شەبەکی ڕەسەن.

(10) لەبەر تەنگی شوێن تەنیا ژمارەیەکی کەم نموونەی زاراوە باسراوەکان دێنم کەزۆربەیان تا ئێستا باس نەکراون. لێکۆڵینەوەی دوورو درێژتر ماوەتەوە بۆ دەرفەتێکی تر.

شەبەك	باجەلان	مانای
چاو	چەم	چاو
زمان	زوان	زمان
شمە	ئیشمە	ئێوە
ئۆشان	ئێشان	ئەوان

هەروەها وردە جیاوازی، بۆ نموونە لەدەربڕینی ژمارەکان و لە وشەسازی زارەکییاندا، هەیە، بەڵام لەوە بترازێ، هەردوو زارەکە زۆر لەیەکەوە نزیکن. سەیری ئەم بەراوردە بکە:

شەبەك: (ئەمن زلامێ مەتی) واتە : (من پیاوەکە دەبینم.)

(ئەمن زلامەم تیت) واتە: (من پیاوەکەم دیت.)

لەگەڵ باجەلانی: (سارا یانەت مەتی) واتە: (سبەیماڵتان دەبینم.)

(ئەمن زلامەم تیت)(*) واتە: (من پیاوەکەم دیت.)(11)

(*) ئەمە هیچ جیاوازی لەگەڵ ڕستەکەی شەبەکیدا نییە. لەوانەیە هەڵەی چاپ بێ (و.).

یەکێکی تر لەوکۆمەڵە ئیتنییە گرنگانەی بە بەچکەزارێکی هەورامی دەدوێن کاکەیین کەپێیشیان دەگوترێ: ئەهلی هەق، عەلی ئیلاهی، یان لەئیران پێیان دەگوترێ: یارسان. ئەمانە ئایینێکی جیاو ئەدەبیاتی ئایینی تایبەتی خۆیان هەیە کەهەندێکی بەفارسی نوێ نووسراوەو هەندێکی بەهەورامی باو. کاکەییەکان هەموویان زمانی دایکیان هەورامی نییە. کاکەیی تورکمانو کاکەیی سۆرانی زمان(**) هەنو تەنانەت هەندێکیان لەمەندەڵیو باقووبەو

---

(11) بۆ زانیاری زیاتر لەبارەی شەبەکەوە بڕوانە: ئیدمۆنز (1957، 190 ودد)، ڤینۆگرادۆڤ (1974)، هووسا (1988، بەشی 1). بۆ باسی زارەکانی باجەلانی، بەتایبەتی بڕوانە: مان/ هەدەنگ، (1930، 395 – 424) و مەکەنزی (1956).

(**) لێرەو لەزۆر شوێنی تردا، من (وەرگێر) (زمان)م بۆ دروست کردنی وشەی لێکدراوی وەکو سۆرانی زمانو کرمانجی زمانو زازایی زمان بەکارهێناوە، مەبەست زمان (اللغه) نییە، مەبەست قسەکردنە (و.).

خانەقین بەعەرەبی دەدوێن. بێگومان ژمارەیەکی زۆریشیان (وەکو هی کۆمەڵکانی تر) بەچەند زمانێک لەم زمانانە دەدوێن. لەوانەیە چەند نموونەیەکی کەمی ماچۆ (زاری کاکەیی بەزۆری وای پێ دەگوترێ کەلەڕستەی (ماچۆ – من دەڵێم) وەرگیراوە) لەتۆبزاوەی نزیک تاوق بەس بێ بۆ ئەوەی کەماچۆ سەر بەزارەکانی گۆرانە:

ماچۆ	ماناکەی
من برنج مۆری	من برنج دەخۆم
من برنجم	من برنجەکەم
وەرد	خوارد
چەم	چاو
چەمم	چاوم

پاشگرە کەسییەکانی کاتی ڕابردوو لەهی فارسی نوێ دەچن، وەکوو لەگەردان کردنی ئەم نموونەیەدا دیارە:

(من، تۆ، ... هتد   پیاوێك ... دیت)

تاك
1- من پیاوییێم دی.
2- تو پیاوییێت دی.
3- ئەو پیاوییێش دی.

كۆ
1- پیاوییێمان دی.
2- پیاوییێتان دی.
3- پیاوییێشان دی.

ڕاناوی خۆیی (یۆ-) پاشگری پێوە دەلكێ:

(من یۆم مەوینی.)

(من خۆم دەبینم.)

سار لی یان سارلوو، كەلەنزیك ئاسكی كەلەك دەژین، كاكەیی ڕەسەنن. هەروەكوو ئیدمۆنز (1957، 195) مەزەندەی كردووەو مووسا (1988، 168) تێبینی كردووە. لەڕاستیدا ئەمانە خۆیان ڕقیان لەزاراوەی سارلوو دەبێتەوە كە دراوسێكانیان وایان پێ دەڵێن. ئەوانەی من لەنزیك گوندی (سفەییە)ی نزیك ئاسكی كەلەك

چاوم پێکەوتن، سەر بەبنەماڵەی (ئیبراهیمی)ی کاکەیی بوون. دیارە ئەمانە زارەکەیان لەنێوان شەبەك‌و ماچۆ دایە.

دواجاریش زەنگەنە هەن کە هاوپەیمانییەکی خێڵەکین‌و لەباشووری ڕۆژهەلاتی کەرکووك‌و لەنزیك خانەقین دەژین. ئەوانیش بەزارێکی هەڕەمە دەدوێن کەپەیوەندی بەهەورامییە ئاشکرایە. نموونە:

زەنگەنە	ماناکەی
نان مۆروو.	نان دەخۆم.
من نانم وەرد	من نانم خوارد.
ئا پیاو مەوینی.	پیاوەکە دەبینم.
ئا پیاوما دی.	پیاوەکەم دی.
چەم	چاو
چەمی من	چاوی من – چاوم.
من ماچوو.	من دەڵێم.
من واتم	من گوتم.

ئیدمۆنز (1957، 195) بەمانە دەڵێ (کوردی قزلباش)، بەڵام زانیاریدەرەکانی ناوچەکە

دەیانگوت ئێمە سوننین. جێی سەرنجە یەکێ لەزانیاریدەرەکان گوتیشی بەواقیع سەراپای ناوچەی گەرمیان تا ئاخرو ئۆخری سەدەی نۆزدەم زەنگەنە بوونە. لەوە دەکا زەنگەنە، زۆر بەم دواییە، بەفراوانی لەناو دراوسێ سۆرانی زمانەکانیان توابووبنەوە. لەڕاستیدا، ڕەنگە هێشتا زاری تری وەکوو هەورامی لەناوچەکە هەبن: یەکێ لەزانیاریدەرەکان باسی زاری (ڕۆشکاکەیی) دەکرد کە لەنزیك خانەقین قسەی پی دەکرێ.

ئەو زانیارییەی لەبەر دەستدایە، بەناتەواویشییەوە، بەلێڵی و ئالۆزی دەری دەخا کەئەو هەموو زارانەی باس کران سەر بەهەمان لقی زمانە ئێرانییەکانن و لەوە زیاتر بڵاو بوونەتەوە وەك بۆی دەچن (بڕوانە: مەکەنزی "گۆران"، "هەورامان" لە El2) بەڵام ئاشکرایە ئەم ژمارەیە ئەو کۆمەڵانە ناگرێتەوە کەلەسەرەوە ناویان هاتووە. جگە لەهەورامی، کە لەزنجیرە شاخەکانی ڕۆژهەڵاتی سلێمانی و هەڵەبجە دەژین، زۆربەی ئەو گیرفانە گۆرانانە دەکەونە ناوچە

گردۆلکەکانی سنووری نێوان ناوچە کوردی و عەرەبییەکانی کوردستانی عیراق، کەژمارەیەکی زۆری تورکمانیشی تێدا دەژی. ئەوپەڕی باکووری ئەم گیرفانانە، کەشەبەك و باجەلانن، لەڕووی جوگرافییەوە ئەوەندە لەزازا زمانەکانی هەرە باشوور دوورنین کە لەدەشتی دەوروبەری دیاربەکر ئاکنجین، بەڵام لەڕووی زمانەوانییەوە زۆر لەهەورامییەکانی لای ڕۆژهەڵاتەوە نزیکن.

بەگشتی، تا زۆربەم دواییە، زنجیرە جڤاتێکی گۆڕانی زمانی سەربەخۆ نزیکەی بە بەردەوامی لەلێوارەکانی، جاروباریش لەناو، ئەو ناوچەیەدا هەبوونە کەزارەکانی کوردیی ڕەسەن قسەیان پێ دەکرد، زیاتر لەوەی "هەندێ دوورگەی ناوچەی چیایی... لەناو دەریای کوردی زمان" بن (مەکەنزی 1989، 541). ئەمانە بەکردەوە یەك ئەرخەبیلی تەواوی دوورگەی گۆرانی پێك دێنن بەدرێژایی ڕێگای مووسل تا دەگاتە خانەقین و ئەولاتر. لەگەڵ ئەمەشدا، ئاژاوەی سیاسی ئەم دواییە، بەتایبەتی ڕاگوێزانی بەکۆمەڵ، کە بەشێ بوو لەکردەوەکانی ئەنفالی بەدناوی 1988 (–

دوا چارەسەری – حکوومەتی بەعسی بۆ کێشەی کورد لەعیراق) لەگەڵ کارەساتی پەنابەراتی 1991، تا ڕادەیەکی زۆر ئەم دابەشبوونە جوگرافییەی تێك دا. زۆر زەنگەنەو هەورامیو شەبەكو هیتر نیشتەجێ کرانەوە، یان ڕاگوێزرانەوە بۆ (مجمعات)، یان ڕەوانەی داڵدەی ئاوەرەکان کران دوور لەئاوایی جارانی خۆیان.

گاڵەجاڕیی ڕۆژگار لەوەدایە کەدەبینین هەوڵو تەقەڵای حکوومەت بۆ تواندنەوەی زۆرەملی ئەم کۆمەڵانە لەناو زۆرینەی عەرەبدا، تەنیا بوو بەهۆی پتەکردنی هەستی پێناسەی هاوبەشی کورد لەناو ئەم هەمووانەدا: ئەمانەش، وەکوو کوردی تر، هەمان چەوسانەوەیان چەشتووەو بەرەو ڕووی هەمان توندو تیژی کاولکارانە بوونەتەوە. هەروەکوو یەکێ لەزانیاریدەرە شەبەکەکان گوتی: "حکوومەت بەئێمەی گوت: ئێوە عەرەبن، نەك کورد" باشە ئەگەر ئێمە عەرەب بین، ئەی بۆچی لەسەر جێو ڕێی خۆمان دوورمان دەخەنەوە؟"

ناونانی ئەم کۆمەڵەی (یان ئەم کۆمەڵانەی) زارەکان، وەکوو پەیوەندی وردی نێوان ئەو کۆمەڵە ئیتنییانەی قسەیان پێ دەکەن، تا ڕادەیك ئاڵۆزە. نووسەرە ڕۆژئاواییەکان زاراوەی "گۆرانی" وەکوو زاراوەیەکی گشتی بۆ هەموو ئەم زارانە بەکار دێنن. زانیاریدەرەکانی من هیچ کامیان (جگە لەوانەی ئاشنای نووسینە ئەوروپییەکان بوون لەسەر بابەتەکە) هەرگیز زاراوەکەی بەم شێوەیە بەکار نەدەهێنا. کوردی عیراق (و حەسنپووریش 1989) لەباتی ئەم زاراوەیە، دەستەواژەی "هەورامی" یان "هەورامانی" وەکوو زاراوەیەکی کۆکەرەوە بەکاردێنن، بەڵام لەوەش وردتر بەوزارانە دەگوترێ کەلەنزیك سنووری ئیران قسەیان پی دەکرێ(12). بەشێکی گیروگرفتەکە لەو ڕاستییەوە سەر هەڵدەدا کەخەڵکی ناوچەکە، زاراوەی وەکوو (گۆرانی) و (هەورامی) بەبێ جیاوازی، بۆ

---

(12) مان/ هەدەنگ (1930)و مەکەنزی (1966) هەورامی بەم مانا هەرە تەسککراوە بەکار دێنن.

نازناوی جوگرافی، یان ئیتنی، یان تەنانەت کۆمەڵایەتی بەکاردێنن (بەراوردی بکە لەگەڵ: ڤان پرونسن 1989، 139-150). ئاشکرایە، توێژینەوەی فراوانترو بنچینەتر گەرەکە بۆ گەیشتن بەپۆلین کردنێکی لەباری ئەم کۆمەڵانەو زارەکانیان. لێرەدا، من وەکوو پارێزکارێک، (هەرچەندە بەبێ دڵیش بێ) پێ لەسەر (گۆرانی)دا دەگرم وەکوو نازناوێکی گشتی، ئەوەشم لەبیرە کەچەند کەسێکی کەمی ناوچەکە هەربەم شێوەیە بەکاری دێنن، ئەمە هیچ ئەنجامێکی لەبارەی لکاندنی ئیتنییەوە لێ دەستگیر نابێ. حاڵی حازر گۆرانی زمانەکان خۆیان بەکورد دادەنێن، هەرچەندە دەشزانن بەو زارانە بدوێن کەکرمانجیو سۆرانی پێیان ئاشنانینو لەهەندێ باردا، تەقالیدی ئایینیو چاندی جیاوازیشیان هەیە (بڕوانە: ئیدمۆنز 1957، 10)، دەشێ لەو ئاڵۆزییەی سەرەوە، بەئاسانی تێکەڵاوی لەبارەی ئەوەوە سەرهەڵبدا ئاخۆ گۆران هەر بەڕاستی جیان لەکورد.

خاڵێکی گرنگ، کەپێویستە تێبینی بکرێ، ئەوەیە دیارە زۆر (نەك هەموو) گۆرانی زمانەکان، بەتایبەتی ئەوانەی عیراق، پەیوەندیان بەتایفەیەکی غولات (heterodox)ەوە هەیە کە لەچەند ڕێبازێکی سۆفیگەریو لەکێشەی نێوان ئیمپراتۆریەتی سوونی عوسمانلیو ئیرانی شیعەی سەفەوی، لەسەدەی پازدەو شازدە پەیدا بووە. هەردوو زانیاریدەرەکەی شەبەكو زەنگەنەی من دەیانگوت هەموو ئەندامانی کۆمەڵەی ئیتنی ڕێزدارمان سوننی (orthodox)ن، لەگەڵ ئەمەشدا شەبەکەکە نەیدەتوانی – یان نەیدەویست– بڵێ مەزهەبەکەی چییە! ئەو ناڕەزایی پێشان دەداو دەیگوت: "بەهەرحاڵ ئێمە هەموومان موسلمانین". بەگوێرەی قسەی ئیدمۆنز (1957، 195) شەبەكو هەروەها زەنگەنەش کوردی قزلباشن، واتە لەخێڵە شیعە غولاتە (نیمچە تورکمان)ەکان کەوتوونەتەوە کەتا سەدەی حەڤدەم لەناو ڕۆژهەڵاتی ئیمپراتۆریەتی

عوسمانلی و ئیرانی سەفەوی کۆچ وڕەویان کردووە(13). هەبەم جۆرەش، کاکەیی هەواداری ئەودینە هیتیردۆکسەن کەپێ دەچێ لەڕێبازێکی سۆفیگەری تەقلیدییەوە گەشەی کردبێ، لەگەڵ ڕێزێکی هەرە زۆر بۆ عەلیی برازای(*) پێغەمبەر(14). هەروەکوو گوتمان زۆر، ئەگەر چی نەك هەموو، هەورامانی زمانەکان ئەهلی هەقن. لەخوارەوە دەگەڕێینەوە سەر بایەخی ئەم خاڵە(15).

---

(13) دەشێ بۆچوونی زانیاریدەرەکانم نموونەی (تەقییە) بووبن کەبریتییە لە مەرایی بڕوای ڕاستەقینەی مرۆڤ کە لەناو شیعەو تایفەکانی تر ڕێگای پێ دراوە.

(*) عەلیی برازای پێغەمبەر نییە، ئامۆزایەتی(و.).

(14) بۆ زانیاری زیاتر لەبارەی ئاییینی کاکەیی، بڕوانە: ئیدمۆنز 1957، 190 ود، مینۆرسکی، 1920.

(15) بڕوانە سوهرە وەیدی (1965) و عەززاوی (1972) بۆ وەسفێکی دوورو درێژتری گۆڕانی مێژوویی لەبارەی ڕێبازە سوفیگەرییەکانی ئیسلامی و

ئەم کۆمەڵە زارە، وەکوو ئەوەی دادێ، لەڕووی ڕێزمانەوە تەواو لەوانە جیان کەتائێستا باس کراون و لەگەڵ هیچ کامیان تێگەیشتنی هاوبەشیان لەنێوان نییە. ئەمەیان لەهەندێ سیمای وشەسازیدا لەگەڵ زارەکانی باشوورو ناوەڕاست یەك دەگرێتەوە، بەڵام هەروەکوو لەبەشی سێدا دەبینین، ئەم سیما هاوبەشانە بریتین لە شتی خوازراوە، لەمە بترازێ، گۆرانی بەتەواوی لەدراوسێکانی جیایە. هەر بۆ نموونە ئەمەیان، بەپێچەوانەی سۆرانی، سیستەمی دۆخی پاراستووە.

زاری هەورامی زمانی بارەگای میرنشینی کوردیی ئەردەلان بوو کەلەسەدەی حەڤدەم و

قزلباشی و کۆمەڵە هیتیرۆدۆکسەکان کەلێیان کەوتوونەتەوە، بەراوردیان بکە لەگەڵ مووسا (1988) بۆ زانیاری دوورو درێژتر، لەبارەی تایفە غولاتە جۆراو جۆرەکانەوە.

بەتایبەتیش لەسەدەی هەژدەم گەشەی سەند(16). هەروەکوو گوتمان زاری بەربڵاوی گۆرانی زمانی نووسینی داستانو شیعری لیریکی بارەگاکەو زمانی نووسینی زۆر دەقی ئاییینی ئەهلی هەق لەناوچەکەو زمانی نووسینی سترانی میللیش بووە کە لەناو بارەگاکەو لەدەرەوەی چڕاون (بڕوانە: سۆن، 1921، مینۆرسکی، 1920، 1943)(17). هەروەکوو گوتمان، بارەگای ئەردەلان، لەئاخرو ئۆخری سەدەی هەژدەم، لەبەردەم بارەگای بابانی نزیکییەوە، کە لەسلێمانی دامەزرابوو، خۆری کەوتە ئاوابوون. شاعیرانی بابان تا ئەوکاتە بەزۆری هەر بەزاری باڵای گۆرانی دەیاننووسی، بەڵام لەسەرەتای

---

(16) بۆ زانیاری مێژوویی دوورو درێژتر لەبارەی بارەگای ئەردەلان، بڕوانە: نیکیتن 1922 و چەمکی "سنە" لە (EL1)ی هەمان نووسەر.

(17) تەنانەت ئەمڕۆش گۆرانی وشەیەکە کەسۆرانیو هەورامی بەرامبەر بەستران بەکاری دێنن کەچی کرمانجی هەر ستران بەکار دێنن.

(1800) بەدواوە بەسۆرانی دەیاننووسی کەئەوسا پایەیەکی بەرزی بەدەست هێنا بوو. حاڵی حازر، گۆرانی تەنیا سێبەری ڕابردووی خۆی ماوە: بەزۆری وەرزێری هەژارو کە لە لا قسەی پێ دەکەن و بەکردەوە بۆتە زارێکی ئەدەبی دامرکاوە، چونکە ئەوەندەی من بزانم، لەم ساڵانەی دواییدا تەنا یەك شاعیر، سەید تاهیری هاشمی، شیعری گۆرانی دادەنا، کەدیوانەکەی نەختێ دوای مردنی خۆی لە 1991 لەشاری مەهاباد (ئیران) بڵاوکرایەوە. لەلایەکی تریشەوە، حکوومەتی پەهلەوی ئیران بڕیاری‌دا زاری گۆرانی لەبواری پەیوەندی گشتیدا بەکاربێ و لەکۆتایی (1950)کاندا دەستی بەبڵاوکردنەوەی پڕۆگرامی گۆرانی کرد لەڕادیۆ. بێشك ئەمە هەوڵێك بوو بۆ چاندنی تۆوی دووبەرەکی لەنێو هاوڵاتییە کوردەکانی خۆی (بڕوانە: حەسەنپوور، 1989، 258)، حکوومەتی عیراقیش لە (1975)ەوە بۆ

هەمان مەبەست کەوتە بڵاوکردنەوەی بەرنامەی گۆرانی لەڕادیۆ، (هەمان سەرچاوە: 271)(18).

لەکۆتاییدا، بەچکە زارەکانی زازایی دێن، کەهەندێکیان پێشیان دەگوترێ (دوملی) یان (دملی). ئەم زارانە لەناوچەی ئەوپەڕی باکووری ڕۆژئاوای کوردستان، لەسێگۆشەی نێوان سیواس‌و تبلیس‌و دیار بکر، قسەیان پێ دەکرێ(19)، شایانی بایەخ‌و دیاردەیەکی ئاڵۆزە کە زازا زمانەکانی دەرسیم (تونجەلی ئەمڕۆ)

---

(18) بەلای حەسەنپوورەوە، ئەو بیردۆزە ڕۆژاواییانەی دەڵێن گۆرانی زارێکی کوردی نییەو گۆرانی زمانەکان کورد نین، سەرچاوەیەکی سەرەکی سوود وەرگرتن بوون بۆ سیاسەتی حکوومەتی ئێرانی.

(19) موولەر (1864) یەکەم هەوڵی داوە بۆ باس کردنی زاری زازایی زمانی کوردی. بڕوانە: مان/ هەدەنگ (1932) بۆ یاسی زارەکانی سیڤەرەك‌و کۆر (نزیکی بنگۆل/ی ئەمڕۆ)و تۆد (1985) بۆ ئەو شیکردنەوەی لەسەر یەك قسەکەری خەڵکی سیڤەرەك کراوە.

بەزمانەکەی خۆیان دەڵێن کرمانجیو بەزاری کرمانجی ناوچەیی دەڵێن (هەڕە وەرە) (فەرمانی داخوازی بڕۆو وەرەی کرمانجییە) یان پێی دەڵێن کورداسی. کرمانجی زمانەکانی ناوچەکەیش بەش بەحاڵی خۆیان بە زازای دەرسیم دەڵێن (سۆ – بێ) (کەوەر و بڕۆ ی زازاییە).

(مان)و ئەوانیدی (دملی) یان وەکوو جێگۆڕکێی دەنگی (metathesis) (دەیلەمی) لێك داوەتەوە کەدەڵێن ئەمە وا دەگەیەنێ زازا بەئەسل دەگەڕێنەوە بۆ ناوچەی (دەیلەم)ی نزیك دەریای قەزوین، لەگەڵ ئەمەشدا، من نەمبیستووە هیچ زازاییەك لەناوچەی دەرسیم، یان ئەولاتر بەلای ڕۆژهەڵاتەوە، بە (دومەیلی) یان، (دومیلکی) ئاماژە بۆ زمانی ئەسلی خۆی بکا (بەراوردی بکە لەگەڵ: ڤان برونسن 1989م، 455، ت 16).

زازایی لەهەندێ لاوە لەزارە کرمانجییەکانی دراوسێی جیا دەبێتەوە وەکوو: ژمارەیەك جیاوازی دەنگسازی (بڕوانە نەخشەی (1) خوارەوە)و هەندێ سیمای ڕستەسازی وەکوو مۆرفیمی کاری بکەر نادیاری (یە)و پاشگری

ئێستایی (–ان– / –ن–) کە لەپێشگرەکانی کاری ناتەواو (imperfect-)ی زارەکانی کرمانجیو سۆرانیو گۆرانی جیایەو تاڕادەیەك خواستنی وشەسازیش لەئەرمەنی (بڕوانە: مان/ هەدەنگ 1930، 32–35). بەم جۆرە لەزاری سیڤەرەکدا (ئۆ کشەتۆ) (ئەو دەکوژێ)مان هەیەو بکەر نادیارییەکەی (ئۆ کشیە نۆ) (ئەو دەکوژرێ)یە، ئەمەش بەرامبەر بە (ئەو دکوژە) (ئەو دەکوژێ)و (ئەو تێ کوشتن) (ئەو دەکوژرێ)ی کرمانجی دەوەستێ. خواستنێکی تری وشەسازی لەئەرمەنی پێشگری (نا) کردنی (چ)ە، کە شێوازی ناکردنی (کاری پێوەند copula) پتەوتر دەکا، بەم جۆرە (نوو/ نێو) دەبێ بە چ نێو (نییە). بەتێکڕایی، لەوەدەکازازایی کەوتبێتە بەر کاریگەرییەکی مەیلەو بەهێزی ئەرمەنی، کە تاسەرەتای سەدەی بیستەم لەناوچەکانی ئەوپەڕی باکووری ئەو هەرێمە قسەی پێ دەکرا

کەئەمڕۆ نزیکەی هەر هەمووی کوردی تێدا دەژی(20).

زارەکانی زازایی هەموویان هاوئاهەنگ نین. جیاوازیی زارەکی گرنگیان لەنێودا هەیە، نەك هەر تەنیا لەبواری دەنگسازی، بۆ نموونە (س)ی دەرسیمی لەهەموو بەچکە زارەکانی دی دەبێ بە (ش)... بەڵکو لەبواری وشەسازیش، بۆ نموونە، سیستەمەکانی ڕاناوی کەسی جیاوازیی گرنگیان لەنێودا هەیە. پێویستە جەختیش بخرێتە سەر ئەوەکە ناوچەکانی زازا زمان بەهیچ جۆرێ یەکزمانییان تێدا باو نییە. بۆ نموونە، لەو (127) خێڵەی دانیشتووی ناوچەی دەرسیم کە دەرسیمی (1952) ناوی هێناون (90)یان زازا زمانو (37)یان کرمانجی زمانن. نووسەرەکانی زوو، کەلەسەر زازاییان نووسیوە، وەکوو ئەلفرێد ڤۆن لوکۆكو ئەنترانیگی قەشەی ئەرمەنی، وای بۆ

---

(20) بڕوانە: ئاساتریانو گەڤۆرگیان (1988).

ئەم جۆرە پەیوەندییە زمانییە تا ئێستا مەیدانێکە بەتەواوی لێی نەکۆڵدراوەتەوە.

دەچن کەزۆربەی ئەوانەی بەزازایی دەدوان، کرمانجیشیان دەزانی، لەڕاستیدا، لەناو کوردی ئەم ناوچەیەدا، کرمانجی لینگۆفرانکای بازرگانیو پەیوەندییەکانی تر بووە (لەمان/ هەدەنگ، 1932، 20 وەرگێراوە)(21). ئەمڕۆ ئەوانەی بەم دوو بەچکە زارە دەدوێن، کەتووشی یەکتر دەبن، بەزۆری بەهۆی زمانی تورکی گفتوگۆ لەگەڵ یەکتر دەکەن.

---

(21) من زۆر جار تووشی جۆرێکی ئەمڕۆی ئەم دوو زمانییە هاتوومە لەناو کوردە ئاوارەکانی ئەوروپا. ئەوان بەدەم ئاخاوتنی زازاییەوە گەورە ببوون، بەڵام پاش ئەوەی بەتورکی خوێندبوویان، زمانی ڕەسەنی خۆیان لەبیر چووبووەوە. کەگەیشتبوونە ئەوروپا، فێری کرمانجی ببوون، کە بەلینگوافرانکای کوردیان زانیوە بۆ گفتوگۆ کردن لەگەڵ کوردەکانی تر. نموونەیەکی تری ئەم دۆخە جیاوازە ڕەنگە ئەو سەرنجە بێ کەبەزۆری دەکەوێتە بەرگوێ گوایە زازازمانەکان کرمانجی زۆر ئاسانتر فێردەبن لەوەی کرمانجی فێری زازایی دەبن.

چەند سەرنجێکی کۆتایی کۆزمانەوانی:

زازایی بەتەواوی‌و هەر تەنیا لەلایەن کوردی ناخێڵەکییەوە قسەی پێناکرێ وەکوو لەقسەکانی دەرسیمییەوە دەردەکەوێ (1952)، کە وەکوو گوتمان، بەلانی کەمەوە ناوی (90) خێڵی زازایی دێنێ(22). هیچ ئاماژەیەك نییە کەئەم خێڵە زازا زمانانەی دەرسیم لەبنچینەدا وەرزێری ناخێڵەکی بووبن (وبەسەرەڕۆییش، لەخێڵە کرمانجی زمانەکان زیاتر لەناوچەکەدا نەبوونە) بەکورتی، زازایی، ئێستا و ئەوەندەی ئێمە بزانین لەهەموو کاتێکا، کۆچەریی (نیمچە) خێڵەکی و وەرزێری ناخێڵەکی وەکوو یەك قسەیان پێکردووە. هەروەها بەندیوارییەکی گرنگ لەنێوان زارە

---

(22) مارتن ڤان برونسن (لەپەیوەندییەکی تایبەتیدا) پێی ڕاگەیاندم کەخێڵە زازاییەکان وەکوو خێڵە کرمانجی زمانەکانی خێڵی ئەلیکان یان میللی کۆچ و ڕەوی دوورو درێژ ناکەن. ئەوان کۆچی وەرزیان لەلا باوە.

زازاییەکان و ئیسلامی هیتیرۆدۆکسی(*) هەیە، هەروەکوو لەگەڵ گۆرانیش: ژمارەیەکی باشی زازا زمانەکان، بەتایبەتی لەناوچەی تونجەلی، عەلەوین، واتە شیعەی هیتیردۆکسن. بەڵام زازا زمانەکانی ناوچەکانی دی (بۆ نموونە: سیڤەرەك و دیاربەکرو بنگۆل) بەزۆری سوننی ئۆرثودۆکسن(23) ، جگە لەمەش، پەیوەندی نێوان زازاو ئاییني هیتیرۆدۆکسی پەیوەندییەکی گرنگە، هەروەها لێکچوونی نێوان ئاییني عەلەوییەکان و ئەهلی هەق (بەراوردی بکە لەگەڵ: ڤان برونسن 1989أ، 13-151).

(*) دیارنییە مەبەستی نووسەر لەئیسلامی هیتیرۆدۆکس چ زارو زمانێکە (و.).

(23) بیومك (1989) و ڤان برونسن (1989ب، 614) دەڵێن عەلەویی کورد لەڕووی ئیتنییەوە، خۆیان لەتەك عەلەوییە تورکزمانەکان، زیاتر لەکوردی سوننی بەیەك شت دەزانن، جا چ زازایی بن و چ کرمانجی.

زازا، بەکردەنی، هیچ بەرهەمی ئەدەبی نووسراویان نییە: کۆنترین نموونەی سەرچاوەی نووسراوی زازایی دوو مەولوود ن کە بەئەلفو بێی عەرەبی نووسراونو لەسەرەتای سەدەی بیستەمدا بڵاوکراونەتەوە. یەکێکیان ساڵی 1930 لەشام بلاوبۆتەوە. هەموو تۆژینەوە ڕێزمانییەکانی پێشتر لەسەر زمانی قسە کردن دەوەستن. یەکەم هەوڵو تەقەلای ڕەسەن بۆ داهێنانی بەچکەزارێکی زازایی وا بۆ مەبەستی (پەیوەندی گشتی) بگونجێ، لەئاخرو ئۆخۆی (1970)کاندا، لەگۆڤاری (تیرێژ) دەرکەوتووە. ئەم گۆڤارەش، دوای دەرچوونی سێ ژمارەی، لە 1980 قەدەغەکرا. لەوساوە، ژمارەیەکی کەمی نووسەران شیعرو کورتە چیرۆکو وتاریان لەبڵاوکراوە دەورییەکانی تاوارگەی وەکوو (هێڤی)و (بەربانگ) بڵاوکردۆتەوە کەدەقی کرمانجیو سۆرانیشیان تێدایە. زۆر بەم دواییەش بەرهەمیان لەو گۆڤارانە بڵاو کردۆتەوە کەبەتەواوی بەزازایی نووسراون وەکوو (پیا)و (ڕاشتییە) کەپەیڕەوی هەستو سۆزێکی تایبەتی

نەتەوەخوازیی زازایی دەکەن (وداوای زازایستانێکی سەربەخۆ دەکەن)” بەڵام ئەم بڵاوکراوانە ڕەنگە تەنیا بەدەستی ژمارەیەکی کەمی خوێنەران بگەن. نووسەری هەرە گرنگی هاوچەرخی زازایی (مالمیسانژ)ە، کەئێستا لەسوێد دەژی، بەردەوام دەقی شیعرو پەخشان لەبڵاوکراوە دەورییە جۆراوجۆرەکان بڵاو دەکاتەوە. ساڵی 1987 فەرهەنگێگی (زازایی – تورکی) شی بلاوکردەوە.

لەئەنجامدا، دیارە جێی متمانەیە بڵێین زۆر لەوەناکا زازایی ببێ بەهۆیەکی بەربڵاوی نووسینو خوێندن، هەرچەندە گەشەسەندنی خۆناسینی زازا زمانەکانو زیاد بوونی ژمارەی شریتی تۆمارکراوو موسیقا کەبەزازایی دەچڕێن (لەلایەن گۆرانبێژانی وەکوو: یەلماز چەلیکو قەدری قەرەقۆزو هەندێجار تەنانەت شوانیش) ڕەنگە بەشداری زندوو ڕاگرتنی زارەکە بکەن وەکوو زمانی قسەکردن لەپەیوەندی گشتیدا.

بەشی دووەم

بۆماوەیی و پەیوەندی تری نێوان زارە کوردییەکان

ئێمە سەرنجێکی خێراو کورتمان لەبارەی لایەنە زمانەوانی و کۆزمانەوانییە هەرە گرنگەکانی هەموو زارە کوردییەکان پێشکەش کرد. ئایا ئەو زارانە، یان ئەو کۆمەڵە زارانەی لەسەرەوە باس کران چ پەیوەندییەکیان بەیەکەوەو بەزمانە هیندو ئیرانییەکانەوە هەیە؟ بۆ ئەوەی بیرێکی پەیوەندی بۆماوەیی نێوان ئەمانە پێشکەش بکەم“ سیما دەنگسازییە هەرە گرنگەکانم لەخشتەی (1)ی خوارەوەدا نووسیوە

کەبەشێوەیەکی سەرەکی پوختەی بیروڕای (بلۆ 1989أ،ب)یە(24):

خشتەی (1)هەندێ هێڵی جیاکەرەوەی زمانەوانیی زمانە ئێرانییەکانی ڕۆژاوا

ئێرانی کۆن	فارسی نوێ	کرمانجی	سۆرانی	گۆرانی	زازایی
* هو-	خ- خورد	خو-/ خۆ- خوار	خۆ- خوارد-/ خۆ-	و- وارد-	و- وەرد
* ژ	ز زەن-	ژ ژن	ژ ژن	ژ ژەنی	ج جەنی
*ز	د- دان	ز- زان	ز- زان	ز- زان	ز- زان
* ڤ م- * مم *-خم	-م نام-	-ڤ/-و ناڤ	-و ناو	م- نامی	-م نەم

---

(24) نموونەکانی گۆرانی بەرەنجامی سەرنجی تایبەتی خۆمن (زاری بیارە)، ئەوانەی تر لەسەرچاوەی بڵاوکراوەی ناسراوەوە وەرگیراون، وەکوو مەکەنزی (1961أ)و تۆد (1985). بۆ زانیاری زیاتر، بڕوانە: تێدێسکۆ (1921)، مەکەنزی (1961 ب)، بلۆ (1989أ،ب)، ئۆرانسیکج (1977).

لەم خشتەیەدا دەردەکەوێ کەکرمانجی و سۆرانی بەئاشکرا سەر بەکۆمەڵەی باکووری ڕۆژئاوای زمانە ئیرانییەکانن چونکە ئەمانە لەهەندێ سیمای هەرە زەق بەشدارنین کەزمانەکانی باشووری ڕۆژئاوا جیادەکەنەوە، کەهێشتا لەقۆناغی فارسی کۆندان، بەتایبەتی گۆڕانی(ز–)ی ئیرانی کۆن بۆ (د–)و گۆڕانی (ژ)ی ئیرانی کۆن بۆ (ز–)ی فارسی نوێ (شێوەیەکی نزیکی (جـ–) لەهەندێ بەچکەزاری دەرسیمی سەربەزازایی هەیە، بەڵام ئاشکرایە ئەمە نموونەیەکی تایبەت بەو زارانەیە کەبریتییە لە (خشۆکی fricative)ی مەڵاشوویی (palatized) و ئەو لەرزۆکانەی (fricative) مەڵاشوویی خۆیان لەدەست داوە.

بەشێوەیەکی گشتی، ئەگەر چی زمانی ڕەسەنی کوردی هەندێ ڕەگەزی باشووری ڕۆژئاوای تێدایە (مەکەنزی، 1961 ب، 79،86)، بەڵام بەتێکڕایی لە زمانەکانی باشووری ڕۆژئاوای وەکوو فارسی نوێ جیایە (بەراوردی بکە لەگەڵ: بلۆ، 1989 ب، 329).

خشتەکە ئەوەش دەردەخا کەزازایی و گۆرانی، هەرچەندە وەکوو یەك بەبێ ئاڵۆزی، بەشێکن لەکۆمەڵەی باکووری ڕۆژئاوا، بەڵام تەواو لەدوو زارەکەی دی جیان و زۆر لەنزیکەوە بەیەك دەچن. لەڕووی دەنگسازییەوە، خەسیەتە جیاکەرەوە هەرە ڕوونەکانی ئەم زارانە بریتییە لەگۆڕانی هیند و ئیرانی کە (*هو–) بووە بە (و–) و (*ب–) بووە بە (ڤ–/ و–). لەڕووی وشەسازییەوە، ئەمانە بەهۆی، بۆ نمونە، بەکارهێنانی ڕەگی (وە چـ–)ی (گۆرانی)، یان (ڤە–)ی زازایی، زیاتر لە (بێژ/ گۆت)ی کرمانجی و (گوت/ ڵێ–)ی سۆرانی، یان (گوفت–)ی فارسی نوێ بۆ فەرمانی (گوتن) لەکوردی ڕەسەن و فارسی نوێ جیادەبنەوە.

ئەمەش زۆرباش لەگەڵ ئەو سەرنجە هەرەباوە بەناویەکدا دەچێ کەدەڵێ ئەوانەی بەزازایی و گۆرانی دەدوێن دەتوانن زۆر بەچاکی لێك حاڵی بن، زۆر ئاسانتریش لەوەی کە ئەوانەی بەزازایی و کرمانجی، یان گۆرانی و سۆرانی دەدوێن. لەگەڵ ئەمەشدا نابێ

جیاوازییەکانی نێوان گۆرانی و زازایی بخرێنە پشت گوێ (بڕوانە: مان و هەدەنگ، 1930، 65–66، 1932، 24–26): بۆ نموونە زۆربەی زارەکانی گۆرانی پێشگری کاتی ڕانەبردوویان (می–/ ما–)یە، کەچی وەکوو دیمان زازایی پاشگری (–ان)ی بۆ ئەم مەبەستە هەیە.

بەپێچەوانەی مەکەنزی (1961ب)، من تەنیا جیاکەرەوەی زمانەوانیی دەنگسازیم بەکارهێناوە، چونکە ئاشکرایە زۆر سیمای وشەسازی لەزۆر ئاراستەوە خوازراون، هەرچەندە تەنانەت کەرەستەی دەنسازیش بی لێڵی و ئاڵۆزی نین. بەڵگەیەکی ئەمە ڕاناوی خۆییە کەزەحمەتە بەنیشانەیەکی لەگوینی خواستنێکی ئەم دواییە دابندرێ لەناو بەچکە زارە جیاوازەکانی گۆرانی. ئەمە وەکوو هێ لە شەبەك و یۆ لەماچۆ و وێ لەبیارە و وە لەهەورامیی تەوێڵەدا دەردەکەوێ. ئەمە لەهەموو شوێنێکا لەگەڵ پاشگری ڕاناوی کەسییدا دێ (بۆ بەراورد: ڕاناوە خۆییەکە لە سۆرانی و کرمانجی خۆ، یان خوە یە، لەزازایی

خۆ یەو لەفارسی نوێدا خود ە، تەنیا لەسۆرانیو فارسی نوێدا پاشگری کەسی وەردەگریۆ.) هەروەها زارەکانی گۆرانیش، لەکاتێکا کەبەئاشکرا لەفارسی نویۆ جیان، سیمای پێشگری ڕانەبردووی ئیخباریان می/ مە بە (می) فارسی دەچیۆ، هەروەها لەبارەی ڕاناوە کەسییە ناڕاستەوخۆکانیش کە لەداڕشتنی هەبوون (possessive) و گەردانی زارەکی بەکاردێن (بۆ نموونە: وەکوو لەکاتی ڕابردووی فەرمانی تێپەڕ لەماچۆ). ئەم سیما هاوبەشانە چۆن پەیدا بوونە، بۆ ئێستا ئەمە بەسەریەکەوە ڕوون نییە.

مان (1909، 23ت) یەکەم کەس بووە تێبینی کردووە کەجیاوازیی نێوان زازاییو گۆرانی لەلایەكو کرمانجیو سۆرانیش لەلایەکی ترەوە، ئەوەندە گەورەیە کەناتوانین بەزاری جیاوازی هەمان زمانیان دابنێین. سۆن (1921) دوای چەند ساڵێك، بەشێوەیەکی سەربەخۆ گەیشتۆتە هەمان ئەنجام. نووسەرانی پێشتر، بۆ نموونە: لێرچ (1857،8)و موولەر

(1864) زازاییان بەیەکێ لەزارە کوردییەکان داناوە، ئەگەر چی ئەوانەی بەزارەکانی تر دەدوان بەزەحمەتییەکی تایبەتی لەم زارە دەگەیشتن. ڕیچ (1836) بەشێوەیەکی گشتی لای دەکرد بەلای ئەوەدا کەگۆران لەڕووی ئیتنییەوە بخاتە ناو چوار چێوەی کوردەوە، ئەگەر چی هەندێ جار دوو دڵ بوو، چونکە چاك ئاگاداری جیاوازییە زمانەوانی و کۆمەڵایەتییەکانی بوو لەگەڵ خێڵە جافەکانی کوردی زمانی دەوروبەریان.

(مان) بۆچوونە زمانەوانییەکەی ڕێك خستووەو جەختی کردووە کەقسەی ڕاستت دەوێ زازایی و گۆرانی زاری کوردی نین، بەڵکو لقێکی سەربەخۆن لە زمانە ئێرانییەکان. لەگەڵ ئەوەشدا، ئەو، جیاوازییە کە تەنیا بەزمانەوانی دادەنێ، نەك ئیتنی. ئەگەر چی هەندێ سیمای چاندیی جیاوازی تێبینی کردووە لەناو گۆرانەکان. ئەگەر زازایی و گۆرانی، تا سەردەمی (مان)و (تا ماوەیەکی زۆر دواتریش) لەلایەن خەڵکی ناوچەکەوە بەزاری کوردی

دانرابن، ئەمە بەگشتی سەبارەت بەوە بووە کە گۆرانو زازا زمانەکان، بەبێ دوودڵی، لەڕووی ئیتنییەوە بەکورد دانراون. بەجۆرێکیتر بڵێین زمان خۆی لەخۆیەوە پێوەرێکی ئیتنی جیاکەرەوەی زۆر گرنگ نەبووە، هەرچەندە ئەگەر هۆکاری تری ئایینیو خێڵەکی لەگەڵدابایە، وای لێ دەهات. ئەمەش ئەوکاتە باش دەردەکەوێ کەسەیرێکی سەرنجو تێبینی چاوەدێریکەرانی زووی دەرەوە بکەین. ئەولیا چەلەبی، نووسەری گەشتنامەی سەدەی حەڤدەم، لەکتێبی چوارەمی سیاحەتنامەکەیدا، زازایی بەیەکێ لەشازدە (لەشوێنی تر پازدە) زارەکانی کوردی دادەنێ. جێی بایەخە، ئەو، زمانی بارەگایی ناوچەکەی، کە لەتبلیس قسەی پی دەکرێو پێی دەگوترێ (ڕۆژێکی) بەزارێکی کوردی داناوە، هەرچەندە لەڕاستیدا نموونەکانی وا دەردەخەن کەئەم زارە زۆر ئاشکرایە تورکی بێو زۆر شتی خوازراوەی ئەرمەنی تێدا بێ (بڕوانە: دانکۆڤ، 1990). ئاشکرایە، بەلای ئەولیا چەلەبییەوە پێوەری

تری جگە لەپێوەری زمانەوانی هۆکاری یەك لاکەرەوە بوونە لەچەسپاندنی لکانی ئیتنییەوە.

بەهەمان شێوەش، تۆژەرەوەی پێشەگی دانیمارکی کارستێن نیبوور (1768)، کە لەناوەڕاستی سەدەی هەژدەدا گەشتێکی بەناوچەکەدا کردووەو لەڕێی خۆیا، لە دیاربەکرەوە بۆ ماردین، یەکەو ڕاست بەناوجەرگەی خاکی زازازمانەکاندا تێپەڕیوە، بەڵام یەك تاکە جار چییە تێبینی نەکردووە کە ئەم خاکە کۆمەڵێکی ئیتنی جیای تێدا بێ. لەبەرئەوەی خۆی نەکوردی دەزانیو نەتورکی. دیارە زانیاریدەرەکانی (کەدیارە جێی بڕوا بوونە) باسی هیچ جیاوازییەکی زارەکی یان ئیتنی ئێرەیان بۆ نەکردووە. بەجۆرێکی تر بڵێین، دیارە لەوکاتەدا، ئەوانەی بەزازایی دواون (وەك هەن) لەکوردی تر جیانەکراونەتەوە. لەوماوەیەدا، ئایین سنوورێکی ئیتنی زۆر گرنگتر بووە لەزمان، بەڵام تەنانەت ئەم سنوورەش تەواوو کامل نەبووە. (نیبوور، ل 370) بەئاشکرا باجەلانو

لەك و سارلی بەکورد دادەنێ. بەم جۆرە، گۆرانی و زازایی لەڕووی ئیتنییەوە، لەهەموو حاڵێکدا زمانی کوردی بوونە.

هەڵوێستی پێچەوانەی ئەمەش هەبووە (واتە: زارێکە لەڕووی زمانەوانییەوە بڵێین کوردییە، بەڵام قسەپێکەرەکانی خۆیان بەکورد دانانێن و کوردیش نین). نیبوور، لەسەر بنچینەیەکی خوڕی ئایینییەوە، یەزیدییەکانی بەکۆمەڵێکی ئیتنی سەربەخۆ داناوە کە بەکرمانجی دەدوێن، بەڵام کرمانجی زمانە سوننییەکان بەزۆری بەکوردیان دانانێن. (بڕوانە: ڤان برونسن، 1989 ب، 614) لەگەڵ ئەمەشدا، لەم ساڵانەی دواییدا، دیارە سەرهەڵدانی هەستی نەتەوە خوازییەکی کوردی دنیایی، شان بەشانی شتی تر داوا دەکا کەکورد لەبنچینەدا زەردەشتی بوونە، ئەمەش بۆتە هۆی پەیدا بوونی دیدێکی فراوانتری ئێزدییەکان کەئێستا بەزۆری واناسراون کەئایینی ڕەسەنی خۆیان پاراستووە. بەم جۆرە ئەمانە، بەمانایەك، (پاکترین) کوردن. لێرەدا،

کوردی سووریا بەخۆشحاڵییەوە، بەئاشکرا دەڵێن ئێمە ئێزدین، یان خۆیان گوتەنی "باوەڕیان بەزەردەشت هەیە."

بەلایەنی کەمەوە، تا ناوەڕاستی سەدەی بیستەم، هیچ دەوسی دەرك کردنێك بەناسنامەی تایبەتی زازایی دیار نییە. لەوەدەکا ئەوسا هۆکاری خێڵەکیو جوگرافیو بەتایبەتیش ئایینی لەهەموو کاتێك بەهێزتر بووبن.(25) تا زۆر بەم دواییە، زازایی بەزارێکی کوردی دادەنراو هیچیتر، چونکە زازاییەکان

---

(25) من خۆم زەماوەندی تێکەڵاوی زمانەوانیم لەتونجەلی بینی، واتە: پیاوێکی زازایی زمانی سەر بەخێڵی قوڕەیشان، ژنێکی کرمانجی زمانی لەخێڵی ملیو خەڵکی پوولووموور هێنا بوو، هەردووکیان عەلەوی بوون. وادیارە ئیندۆگەمی endogamy (زەماوەندی خۆبەخۆیی) لەنێو ئەندامانی یەك خێڵدا (ولە ناویەك زاردا) ئەمڕۆ ئەوەندە بەتوندی پەیڕەو ناکرێ، هەرچەندە ئەمە لەنێو هێلە ئایینییەکاندا هەر دەمێنێ.

بەکورد دادەنران.(26) دەشێ هەمان قسە لەبارەی گۆرانی زمانەکان بکەین. ئەمانە، کەسەر بەخێڵێکی تایبەتین، یان لەوەش گرنگتر سەر بەکۆمەڵێکی ئایینی تایبەتین زیاتر لەوەی سەر بەجڤاتێکی زمانەوانی بن، لەوەدەچێ خەسیەتی ئیتنی زۆر گرنگیان هەبێ. لەمەدا، ئەوان لەکوردە کرمانجی زمانەکان جیاواز نەبوونە.

سەرهەڵدانی هەستی ناسنامەی هاوبەشیی کوردی لەناو هەموو کورددا، بیڕەچاوکردنی چینی کۆمەڵایەتیو لکانی خێڵەکی یان ئایینی، گەشەکردنێکی مەیلەو ئەم دواییە بووە (بڕوانە: ڤانبرونسن، 1989،ب). ئەو هەستەش هەر لەگەڵ ئەوەی کەسەری هەڵداوە، بێگومان بۆ یەکجارەکیو هەتا هەتایە نەچەسپاوە، بەڵکو

---

(26) لەڕاستیدا، دیارە لەم ساڵانەی دواییدا زیاتر شارەزابوونی بەرهەمی نووسەرانی ڕۆژاوا، دەوری خۆی لەسەرهەڵدانی نەتەوەخوازییەکی زازایی تایبەتی لەنێو ئاوارە خوێندەوارەکان بینیوە.

لەئەنجامی کارلێکی لەگەڵ پێشکەوتنی کۆمەڵایەتی و سیاسیی دنیای دەوروبەر گەشەی کردووە. جیاوازیی ئاییینی و خێڵەکی بۆ ماوەیەکی زۆر بەردەوام بوون. بۆ نموونە: بڕیاری بەشداری کردن لەشۆڕشە گەورەکانی کورد لەکۆماری تورکیا (شێخ سەعید، دەرسیم) زیاتر بۆ هۆکاری ئاییینی، یان ئەندامێتی خێڵێك یان کۆنفدراسیونی خێڵەکی، دەگەڕایەوە تا هۆکاری زمانەوانی.

لەشۆڕشی شێخ سەعیدا، کەبەسەرکردایەتی کوردی سوننی زازایی زمان بوو، کۆنفدراسیۆنی ملی کرمانجی زمان و خێڵەکانی جبران و حەسەنان بەشدارییان تێدا کرد، بەڵام خێڵە عەلەوییە زازایی زمان و کرمانجی زمانەکان بەتوندی لەدژی شۆڕشەکە وەستان. لەم حاڵەتانەدا، سنووری ئاییینی و خێڵەکی زیاتر لەزمانەوانی دەوریان هەبووە (بڕوانە: ئولسن 1989، 95). لەشۆڕشی دەرسیمی 1937–1938، تەنیا خێڵی عەلەویی بەشدارییان کرد.

لەم سالانەی دواییدا، ئەم سنوورانە ڕەنگە لەگەڵ گۆڕانی هەستی نەتەوە پەروەریی کوردیو لەژێر کاریگەری سیاسەتی سەختی حکوومەت، گرنگییان کەم بووبێتەوە. لەکۆماری تورکیادا، زازایی زمانو کرمانجی زمانو کوردی سوننیو عەلەوی هەموو وەکوو یەك بەرەو ڕووی هەمان چەوسانەوەو هەوڵی بەزۆر توانەوە بوونەتەوە. هەروەکوو کرمانجی زمانو سۆرانی زمانو گۆرانی زمانەکانیش، هەموو، چ موسلمانی ئۆرتۆدوکس بن یان هیتیرۆدۆکس، بیڕەچاوکردنی لایەنی ئایینی یان ئینتیمای تر، وەکوو یەك چەوساونەتەوە. هەروەکوو لەبەشی (1)دا دیمان، سیاسەتی حکوومەتەکانی عیراق یارمەتی گەلاڵە بوونی هەستی ناسنامەی هاوبەشی کوردانەی داوە لەنێو کۆمەڵە ئیتنییە جۆربەجۆرەکانەوە کەوەکوو یەك تووشی چەوسانەوە هاتوون.

ئەمە تەنیا یەك نموونەیە بۆ ئەو خاڵە گشتییەی کەئەوەی بڕیاری بنچینەیی لەسەر پێناسەی ئیتنی دەدا هۆکاری بابەتی وەکوو

زمان نییە (بەمانای بۆماوەیی و زمانەوانی)، بەڵکو زیاتر هۆکاری خودی یە وەکوو دەرك بەخۆکردن و ئەو بایەخەی بەم ڕاستییانە دراوە (کەئەمەش، هەروەکوو دیمان، جێی گفتوگۆیە) (ئیزاژیف 1974).

قسەکردن بەکرمانجی، یان سۆرانی، یان گۆرانی، یان زازایی (یان هیچێکیان وەکوو حاڵەتی زۆر کوردی تورکیا) خۆی لەخۆیەوە بەڵگەیەکی هەرە کەم نییە لەچەسپاندنی پێناسەی ئیتنی مرۆڤ. گرنگ ئەو بایەخەیە کەزمانەکە بۆ ئاخێوەرەکانی دەهێنێ (بڕوانە: فیشمان 1977).

پێناسەی کۆمەڵەی ئیتنی، لەڕەوتی کارلێکی لەگەڵ کۆمەڵەکانی دیدا، بڕیاری لەسەر دەدرێ و گەشەدەکا (بڕوانە: بارث 1969). سنووری ئیتنی بەیەکجارەکی نەچەسپاوە، بەڵکو بۆی هەیە لەهەر کاتێکدا، ئەو سنوورە دروست بکرێ، یان تێك بدرێ، یان ببەزێنرێ، ئەمەش یان بەشێوەیەکی ئارەزوومەندانە دەبێ، بەهۆی کردەوەی

دانوستاندنی کارلێکی نێوان ئەو کۆمەڵانەی لەپایەو دەسەڵاتدا یەکسانن، یان بەخورتی دەبێ لەئەنجامی ڕووداوی گرنگی کۆمەڵایەتی – سیاسی، یان لەئەنجامی نەخشەڕێژی حکوومییەوە.

خاڵێکی تری پەیوەست ئەوەیە، چەمکی دروست کردن/ ی کۆمەڵە یان کۆمەڵەکانی ئیتنی کوردی بەشێوەیەکی گشتی زۆر لە چەمکی بنچینەی کۆمەڵەکە خۆی گرنگترە. لەڕاستیدا، بەزۆری مەسەلەی بنچینە ئەوەندە هەلە نییە وەکوو بەهەڵەبراوە. ئێمە لەباتی ئەوەی زیاتر، بەبێهوودە، بڵێین، بەدوای بنچینەی زازا، یان ئەهلی هەق، یان ئێزدییان دا بگەڕێین، پێویستە لەوە وردبینەوە ئاخۆ ئەمانە چۆن بوون بەکۆمەڵەی ئیتنی جیاواز. ئەو کردەوانەی دەوریان هەیە لەڕووی ئیتنۆجینیسییەوە باشتر دەردەکەون تا لەڕووی بنچینەییەوە. لەڕاستیدا ئەو بەرهەمانەی هەن نموونەی جیاوازیان تێدایە بۆ ئەو کۆمەڵە گەلە، یان کۆمەڵە گەلانەی سنووری ئیتنی

جیاوازیان بڕیوەو بوونەتە کورد: نموونەیەك بۆ کۆمەڵەیەکی خێڵەکی کە لەمێژوویەکی مەیلەو نزیکەوە بوونەتە کورد خێڵی (کەرە گەچ)، یان (کەرە کەچلی)یە (ڤان برونسن، قسەی لێ کردووە 1989 ب): ئەم خێڵە خێڵێکی تورکمانی ڕۆژئاوای ئەنەدۆڵ بوو، سوڵتان سەلیمی یەکەم (1514 – 1520) بەشێکی لەمانە گواستەوە بۆ (کەرە چداغ)ی نزیك دیاربەکر. ئەم بەشەیان وردە وردە، بەهۆی ژن‌و ژنخوازی‌و تێکەڵاوییەوە لەگەڵ کوردە دراوسێکانیان، بوون بەکوردو کەپاشان دووبارە لەسەدەی (19)دا ڕاگوێزرانەوە بۆ ناوچەی باشووری ئەنکەرە(27) هەر بەکوردی مانەوە. بێگومان ئەم کۆمەڵە ڕاگوێزراوە، شان بەشانی گۆڕانی ناسنامەی ئیتنی، بەگشتی،

---

(27) سا یکس (1908، 472) دەیانخاتە لیستی زازازمانەکانەوە، بەڵام لەوەدەکا ئەمە ڕاست نەبێ: مارتن ڤان برونسن بیستوویەتی خەڵکی ناوچەکە بەم زارەیان گوتووە (کوردی پیس) نەك زازایی.

تووشی وەرچەرخانێکی زمانەوانی گەروە هات. نموونەیەکی تری بابەتەکە ئەو ئەرمەنە زۆرانەن، بەتایبەتی ئەوانەی لەناوچەی دەرسیم دەژین، کەلەماوەی سەدەی نۆزدەدا بوون بەئیسلامی (غولات)و بەم جۆرە لە مێژوویەکی تا ڕادەیەك نزیکدا بوون بەکورد (بڕوانە: مۆلینو – سیل 1914).

کەواتە دیارە شتێکی بەجێیە کە زازاییو گۆرانی وەکوو (زارە کوردییەکان) وەربگرین بەمانای ئیتنی فراوان، نەك بەمانای زمانەوانی تەسك. حاڵی حازر، ئەوانەی بەم زارانە دەدوێن بەگشتی خۆیان بەکورد دادەنێن.

بەشی سێیەم

ڕەگەزەکانی گۆرانی لەناو کوردیی ناوەڕاست (سۆرانی)

هەروەکوو لەبڕگەی پێشوودا دیمان، لەزارە کوردییەکان، بەمانا گشتییەکەی، کرمانجیو سۆرانی لەلایەكو زازاییو گۆرانی لەلایەکی ترەوە، جیاوازیی ڕێزمانی ڕوونو نالێڵیان لەنێودا هەیە. لەگەڵ ئەمەشدا، سۆرانی، بەژمارەیەك خاڵ، لەکرمانجی جیا دەبێتەوە کەمەکەنزی (1961ب، 81 و ب د) یەکەم کەس بووە تێبینی کردووە. لەوەدەکا ئەم سیما جیاکەرەوانەی زارەکانی باشوورو ناوەڕاست سەبارەت بەکاریگەری گۆرانی بێ. مەکەنزی چوار حاڵەتی هێناوە کە (دیارە دەبێ کوردی

ناوەڕاستو باشوور بەکەوڕاست شتیان لە گۆرانییەوە خواستبێتەوە):

1. گەردان کردنی فەرمانی بکەر نادیار: مۆرفیمی فەرمانی بکەر نادیاری سۆرانی (−رێ/ −را)، بەرامبەر بە (−یێ−/ −یا−)ی گۆرانیو زازایی دەوەستێ، کەچی لەکرمانجیدا فەرمانی یادیدەری (هاتن) بەکاردێ.

2. پاشگری ناسیاویی −ەکە−. ئەمە لەزازاییش هەیە.

3. پاشپرتکی (post verb) چڕکردنەوە −ەوە− بەرامبەر بەپێش پرتکی (pre verb) − ڤە−ی کرمانجی.

4. داڕشتنی (لێکدراوی کراوە) بەهۆی پاشگری (−ە) بۆ گرێی ناوی ناسراو لەگەڵ سیفەتدا (epithet) (بۆ نموونە: کچ −ە جوان−ەکە). مەکەنزی زیاتر کاریگەرییەکی ناڕاستەوخۆش دەبینی تا خواستنی ڕاستەوخۆ لە:

5. مانەوەی ڕاناوی کەسی − enclitic − کە لەکرمانجیو زازاییدا نەماوە.

6. سیستەمی ئاسانکراوی ئیزافە: لەزارە کوردییەکانی ناوەڕاست، کەسیستەمی خۆیان پاراستووە، ئیزافە وەکوو مۆرفیمی دۆخی (oblique)ی لێ هاتووە. لەزارە بێدۆخەکانیشدا بۆتە یەك شێوەی تاك (ی). مەکەنزی ئەم گۆڕانە بۆ (بەیەکدا هاتنی نێوان دوو سیستەمی)ی کوردیی گۆرانیو ناوەڕاست دەباتەوە (1961ب، 82).

هەر لەبەر ئەم خەسیەتە هاوبەشانەش، مەکەنزی لای وایە "ئەو ئەنجامەی هەر دەبێ بێتە دەست ئەوەیە کەئەم زارانەی کوردی (ناوەڕاستو باشوور) بەسەر بنکرێکی گۆرانیدا داکشاون، کەچی زارەکانی باکوور تاڕادەیەکی گەلێ زیاتر پاکیی خۆیان پاراستووە (1961 ب، 86). لەڕاستیدا، ئەم جۆرە ئەنجامە، بەهیچ جۆرێ، تاکە ئەنجامێك نییە کەبتوانین پێی بگەین. دەتوانین هەوڵ بدەین ئەم خاڵی بەیەك گەیشتنە، بەزۆر ڕێگای جیاواز لێك بدەینەوە:

وەکوو تازەکردنەوەیەکی تەریبی شان بەشانی سروشتیی (sprachband-like)، وەکوو

خواستنی بالاّ، یان وەکوو تازەکردنەوەی تایبەت بەکرمانجی.

بەلایەنی کەمەوە دەکرێ دوو لەو حاڵەتانەی باس کران وەکوو یەك، ڕەنگە بەجۆرێکی پەسندتریش، بەوەلێك بدرێنەوە کە وەچەی یەك دەیبابی هیندو ئیرانین: ئەڤیستاو فارسی کۆن مۆرفێمیکی فەرمانی بکەر نادیارییان هەیە زۆر لەوەی گۆرانی دەکا (-ییا-، -یا- و -یێ-/ -یا-، یەك لەدوای یەك)و ڕاناوە تابعەکان (enclitic) ی فارسی کۆن و نوێ بەکردەنی وەکوو ئەوانەی هەندێ بەچکە زاری گۆرانی وان. ئاشکرایە، بۆچوونی پارێزگاریی، خۆی لەخۆیەوە مایەی لێکدانەوە نییە، چ جای بنکڕ. لەو حاڵەتەدا ڕەنگە ئەرکی لێکدانەوەکە زیاتر بکەوێتە سەر نوێکاری تایبەت بەکرمانجی (نەمانی گەردانکردنی فەرمانی بکەر نادیارو ڕاناوە تابعەکان).(28) لەهەمان کاتیشدا

---

(28) هەڵوێستەکە لەبارەی نەمانی ڕاناوە تابعەکان لەڕستیدا خراپتریشە: ئەمانە لەکرمانجیو لەزازایی

هیچ هۆی تایبەتی بەدەستەوە نییە گریمانەیەك بکا کەسادەکردنی ئیزافە لەئەنجامی بنکڕییەوە بووبێ: لەوانەیە ئەویش هەر سەبارەت بەگۆڕانەکانیی ناوەوەی کوردیی ناوەڕاست بێ بەرامبەر بەنەمانی سیستەمی دۆخ (کەمەکەنزی هۆی دەرەکی بۆ ئەمەیان نابینێ).

ئەمەش وا دەکا لەسەر گیرەی (–ەکە– / –وە)و داڕشتنی (لێکدراوی کراوە) بوەستین کە لەڕاستیدا بنکەیەکی لاوازە بۆ دەست پێکردنی گەنگەشەی بنکڕ. وادیارە گۆرانی یان سۆرانی هیچ کایگەرییەکی دەنگسازی یان ڕستەسازی شایەنی سەرنجیان نییە، لەگەڵ ئەوەشدا کاریگەرییەکی زۆری واژەیی لەناوایە. فەرهەنگە سۆرانییەکەی وەهبیو ئیدمۆنز چەند خواستنێکی کەمی گۆرانی تێدا هاتووە، بەڵام ژمارەکەیان زۆر لەکامڵییەوە دوورە. مەکەنزی (1966) ژمارەیەکی باشی کەرەستەی واژەیی

هەردووکیاندا، نەماون. بۆیە لێکدانەیەکی تر گەرەکە بۆ ئەم لێك نزیك بوونەوەیە بەڵام نەك لەڕوانگەی بنکڕییەوە.

دێنیٚ کە لەسۆرانی و گۆرانی، هەردووکیاندا، هەن، بەڵام لەکرمانجی‌دا نین. ئەمانەش بریتین لەکەرەستەی کولتووری تایبەتی وەکوو جل‌وبەرگ‌و ئامێرەکان، هەروەها دانەواژەی بنچینەییشیان تێدا هەیە وەکوو تەعبیرەکانی ئەندامەکانی لەش‌و زاراوەی ڕەنگە بنچینەییەکان. ئەوەی جێی سەرنجە زۆر لەو جۆرە کەرەستانە، بۆ نموونە، لەفارسی نوێش هەن (بۆ نموونە وەکوو لەکرمانجیدا کەسك بەرامبەر بە سەوز لەسۆرانی و سەوز لەگۆرانی و سبز لەفارسی) و لەوانەیە سۆرانی زمانەکان هەردوو کەرەستەی کوردی‌و گۆرانی بەکاربێنن (بۆ نموونە: ڕەش یا سیا، بەرامبەر بەسیا و ی گرانی)، ئەمەش خۆی لەخۆیەوە زیاتر ئاماژەیە بۆ خواستنەوە تا وەرچەرخان. لەبارەی ژمارەکانەوە، هەندیٚ جیاوازی زەق لەنێوان سۆرانی و گۆرانیدا هەیە، بۆ نموونە: لەسۆرانی سیٚ، بەرامبەر بە گۆرانی یەری. بەگشتی، بەڵگەی واژەیی بەشێوەیەکی تایبەتی نابیٚ بەیاریدەرێك بۆ گریمانەی بنکڕی.

بەڵام گیروگرفتی گشتی زیاتر هەن لەلێکدانەوەی ئەو هێڵەی مەکەنزی گریمانەی کردووە. یەکێ لەمانە بریتییە لەناکۆکییەکی ئاشکرای ناوەڕۆکی کاریگەریی بنکڕیەتی گریمان کراوی زازایی و گۆرانی. کوردی باکوور لەهیچ شوێنێك ئەوەندە ژمارەی خەسیەتی زازایی تێدا نییە، وەکوو ئەوەی کوردی ناوەڕاست دەوسی گۆرانی تێدایە. هەرچەندە بەلای مەکەنزییەوە، هەردوو زاری کوردی، کە لەبنەڕەتدا زۆر بەیەك دەچن، بەیەك شێوە، زارە بنچینەییەکان دادەپۆشن، بەڵام ئەدی بۆچی زازایی هیچ دەوسی وای لەکرمانجیدا جێ نەهێشتووە، لەچاو ئەو خەسیەتانەی گۆرانی لە کوردی ناوەڕاستدا هەن؟ یان، ئەگەر خۆمان بەکوردستانی عیراق ببەستینەوە، بۆچی جگە لەو زارانەی وەکوو گۆرانی هەرە باشوور وان، هیچێکیان دەوسیان لەسەر بەچکە زارەکانی کوردی ڕەسەنی دراوسێ جێنەهێشتووە؟ ئێمە پێشتر دیمان چەندین دوورگەی ئەم زارانە بەدرێژایی ڕێگای سەرهەوراز هەن تادەگاتە

ناوچەی کرمانجی زمانەکانی باکووری مووسل.

ئێمە کەهیچ بەڵگەی مێژوویی، یان سەروو زمانەوانی extralinguistics ترمان نییە، هیچ بەڵگەمان بەدەستەوە نییە ئەوە گریمان بکەین کەئەو خێڵە کوردە داگیرکەرە گریمانەکراوانەی هەندێ، بنکڕی زازایی و گۆرانییان کردۆتە کۆیلەو هەندێکیان دەرکردوون، لەلێوارەکانی باکووری ڕۆژئاواو باشووری ڕۆژهەڵاتی ناوچەی نیشتەجێ بوونی نوێی خۆیان، لەڕەگەوە بەرەو ڕووی بارودۆخی جیاواز بوونەتەوە.(29)

گیروگرفتێکی تر ئەو ڕاستییەیە کە ئەگەر بەلگەی کۆمەڵایەتی مێژوویی نەبێ، پێشاندانی

---

(29) مەکەنزی (ل 86) وای بۆ دەچێ کەکورد یەکەمجار زازاییەکانیان دەرکردووەو تەنیا لە "سەردەمێکی هەرە نزیک" بەسەر گۆرانەکانیان وەرکردووە. بەڵام ئەم زنجیربەندەی ڕووداوەکان لەوە دەکا کارێکی ڕەمەکیانە بێ نەک ڕەنگدانەوەی هیچ دۆزینەوەیەکی زمانەوانی.

کاریگەریی بنکڕایەتی کارێکی تاڕادەی ناوزڕان سەختە (بگەڕێوە لای: تۆماسنو کاوفمان، 1988،111). ئەمەش تەواو لەو ڕاستییە جیایە کە مەکەنزی زۆر بەوردی سوود لەزاراوەی بنکڕ وەرناگرێ.(30) لەو حاڵەتەی ئێستا لەژێر لێکۆلینەوەکەماندایە، هیچ زانیاریمان لەبەردەستدا نییە جگە لە داڕشتنەوەی پێکهاتەی هەریەکە لەزمانی بنکڕو زمانی ئامانج لەماوەی کاریگەریی

---

(30) لەوە دەکا مەکەنزی هیچ بیری وردی لەبارەی (بنکڕ)ەوە لەمێشکدا نەبووبێ، یان مەبەستی بەمە شتێکی تر بێ، چونکە جیاوازی ناخاتە نێوان بەکارهێنانی "خواستنەوە" (ل 85) و "بنکڕ" (ل 86)و "سادەبوون بەهۆی بەیەکدا هاتنی نێوان سیستەمەکان" (ل 82).

جگە لەمەش، ڕوون نییە ئاخۆ ئەم جۆرە وەسفە بەچیدەگا، ئەوە هەر لێگەڕێ داخۆ ئەمە پاساوێکە بۆ ئەو گریمانە مێژووییە دوورە دەستانەی لێی هەڵدێنجێ.

گۆرانیی پێش سەردەمی مەغوولیی گریمانەکراو. ئەگەر بەوردی سەیری کاریگەری بنکەڕ بکەین گیروگرفتێکی تەنانەت ترسناکتریش سەرهەڵدەدا. لەڕاستیدا، بنکڕەکەکان تەنیا یەك جۆرە وەرچەرخانی وردی زمانن لەئەنجامی باش فێرنەبوونی زمانی ئامانج (هەمان سەرچاوە: ل 38 ود.) دەرکەوتوون.

لەحاڵی گۆرانی – سۆرانیدا، ئەمە بەرەو کۆمەڵەیەکی گۆرانی زمان دەبێتەوە کەشارەزایی ناتەواویان لەسۆرانی – نموونەیی هەیە. ئەوسا ئەم زمانە ناتەواوە لەناو ئەوانەی زمانی شیریشیان سۆرانییە دەبێ بە باو. ئەم جۆرە ڕوودواوە، بەسەریەکەوە، بەڵگەی مێژوویی لەبەردەستدا نییە جگە لەهەندێ ئاماژە بۆ ئەوەی لەسەد ساڵی ڕابردوو، یان شتێکی وادا، ژمارەیەکی زۆری گۆرانی زمان تواونەتەوە – بەڵام ئەمە سەردەمێکی زۆر لەو سەردەمە نزیکترە کە مەکەنزی ئاماژەی بۆ دەکا.

بەڵگەی زمانەوانی بۆ بنکڕایەتی کەبەڵگەیەکی بەهێزو ڕاچڵەکێنە مەکەنزی بەرەو گریمانەیەکی زۆر بەهێز دەبا کە گەلی زازا، وەکوو گۆرانەکان، "بنچینەیان بۆ کەناری باشووری دەریای قەزوین دەچێتەوە" واتە بۆ دەیلەم، کە ئەو "تاقمە کوردە سەرەکییانەی" دواتر گەیشتنە ئەوێ، ئەمانەیان بەرەو ڕۆژاوا ڕاماڵی (1961ب، 86). بڵاوبوونەوەی دووەمی کورد بەرەو باشوور "بوو بەهۆی ڕاماڵینو وردە وردە هەڵمژینی هەموو ئەوانەی ئەوێ تەنیا ئەو گۆرانانە نەبێ کەماون".(31) بەڵام ئەم بۆچوونەی دەڵێ گۆران/ زازا "دانیشتووی پێش کورد"ی ناوچەکە بوونو کوردە کۆچبەرە داگیرکەرەکان ئەمانەیان ناوەتە لاوە، یان کۆیلەیان کردوون، تا ڕادەیەك لەوانی دی باوترە. ئیدمۆنز (1957، 12) دەست

---

(31) لەتوێژینەوەیەکی زۆر نوێتر (1989)، مەکەنزی گریمانەکەی بەبێ هیچ گۆڕانێکی بنەڕەتی دووپات دەکاتەوە.

بەجۆرێکی تری وردی هەمان گریمانەوە دەگرێ: ئەو ڕای وایە گۆرانی زمانە ناخێڵەکییەکان دانیشتووی "ڕەسەنی" ناوچەکە بوون‌و "کۆچبەرە کوردی زمانە توندو تیژەکان" لەوێ ڕایانماڵین.

لەگەڵ ئەمەشدا، جگە لەو ڕاستییەی کە لەوەناکا کەرەستەی زمانەوانی بنکرِی گۆرانی بسەلمێنێ، ئێمە دەبێ بەپارێزەوە ئەم جۆرە هەڵێنجانە بکەین. دارِشتنەوەی زمانەوانی وەکوو زمانە نموونەییەکان تەنیا چەمکێکی بیردۆزەییەو بەس‌و بەهیچ جۆرێ لەگەڵ گەشەسەندنی ئیتنی مێژوویی ڕاستەقینە ناخرێتە یەك تای تەرازوو، بەلانی کەمەوە نەك بەبێ بەڵگەی چەسپاوی زیاترەوە لەبەرزەفت کردنی پەیوەستی وەکوو مێژووو شوێنەوارناسیو مرۆڤناسی. گەنگەشە زمانەوانییەکان تەنیا ئەوەن کە: بەڵگەکانی زمانەوانی، تەنانەت ئەگەر ڕوون کردنەوەی ڕەگەزی گۆرانی لەکوردی ناوەڕاست، لەڕووی بنکرِاتی زمانەوانییەوە راستیش بێ ئەمە

هەرگیز ئەوە ناگەیەنێ کە بنکرێکی گۆرانی هەبێ دانیشتوانی کوردی باشوورو ناوەڕاستی لەسەر بوەستێ.

هیچ هۆ لەبەر دەستدا نییە بۆ گریمانەکردنی ئەوەی کە لەهیچ کاتێکا قسەپێکەرانی گۆرانی یان کوردیی ناوەڕاستی ئەمڕۆ یەك کۆمەڵەی هاوڕەگەز homogenous ، یان دابەش نەبوویان پێکهێنابێ، چ لەڕووی زمانەوانییەوە بێ، یان کۆمەڵایەتی، یان ئییتنی. لەڕاستیدا، بەڵگەی مێژوویی و هی تریش هەن ئاماژەن بۆ هەڵوێستێکی زۆر ئاڵۆزتر لە داڕشتنەوەی زمانەوانی کەوامان لێ دەکا بڕوای پێ بێنین. ڤان برونسن (1989 أ، بەشی 2) هەوڵ دەدا بسەلمێنێ کەئەو بۆچوونەوەی دەڵێ خێڵە کوردی زمانەکان دانیشتووی ڕەسەنی گۆرانی زمانیان بەزاندبێ و ڕایانماڵیبن، کەئەوانیش لەدەیلەمەوە هاتبن (ئەمە جگە لەدانیشتوانی تەواو ناخێڵەکی کە ئیدمۆنز باسیان دەکا 1957، 10) زۆر سادەو ساویلکانەیە. هیچ کام

کۆمەڵەی ئیتنی سەرلەبەری یەك پارچەیی Monolithic نەبووەو سەرچاوەی مێژوویی هەن ئاماژە بۆ کردەوەی تر دەکەن. بۆ نموونە: مینۆرسکی (1943، 78) باس دەکا کە "گۆران، لەسەدەی نۆزدەمدا، وەکوو خێڵێکی شەڕاوی باس کراون" (جەختیشی لەسەر کردووە)، لەلاپەڕە (48) دا ئاماژە بۆ شەهابەددین ئەلعومەریی تۆژەرەوەی میسری سەدەی چواردەم دەکا کەنووسیویەتی: دوای داگیرکردنی مەغوول لەسەدەیسێزدەم و چواردەمدا، کوردی شارەزوور کۆچیان کردووە بۆ سووریاو میسرو نەتەوەیەکی تر حەسەنە/ حەسەنۆ جێی گرتوونەتەوە کە ئەندامەکانیان کوردی ڕەسەن نین. مینۆرسکی مەزەندەی وا بۆ دەچێ کە زاراوەی حەسەنە ئاماژەیە بۆ ئەو خێڵە گۆرانانەی جێگای دانیشتوانی کوردی پێشووی ناوچەکەیان گرتۆتەوە، بەجۆرێکی تر بڵێین، ئەگەر پێکچوونەکە ڕاست بێ، ئەم

سەرچاوەیە تەواو پێچەوانەی ڕای ئیدمۆنزو مەکەنزی دەگەیەنێ.(32) شەهابەددین لەمەش زیاتر گوتوویەتی گۆران لەجەنگاوەرو وەرزێر پێك دێ بەئەمەش دژی ئەو بۆچوونەیە کەگۆران جڤاتێکی کشتوکاڵیی ناخێڵەکی خوڕن.

بەڵگەی مێژوویی تریش هەن کەئەو کردەوانەی لەئارادابوون زۆر لەوەی مەکەنزیو ئەدمۆنز پێشنیاری دەکەن ئاڵۆزتر بوونە:

1- ڕیچ (1، 201) ناوی میرەکانی گۆران دێنێ کەخێڵە کوردەکانیان لەژێر دەسەڵاتدا بووە، بەجۆرێکی تر بڵێین، گۆرانەکان بەهیچ جۆرێ هەر تەنیا وەرزێری ناخێڵەکی ژێر دەستەی ناوچەکە نەبوونە. دەشێ گۆرانەکان خۆیان لەڕووی خێڵەکییەوە ڕێك بخرێنو تەنانەت بکرێن بە باڵادەست بەسەر خێڵە ناگۆرانەکانی ترەوە. (بڕوانە: ڤان برونسن: 1989 أ).

---

(32) سەرچاوەکە دیارناکا ئەم حەسەنانە کێن، ئەوەش ڕون ناکاتەوە ئەمانە بۆچی (کوردی ڕەسەن) نین.

2- بەگوێرەی شەرەفنامە (2، بەشی 1، ل82) پاشاکانی ئەردەلان لەئەندامێکی بەرەبابی مەریوانیی دیاربەکر کەوتوونەتەوە (بڕوانە: مان/ هەدەنگ، 1930، 20).

3- ئەدمۆنز (1957، 190-194) تێبینی کردووە کەدیارە کاکەیی (گۆرانی زمان)و ئایینەکەیان لەبنچینەدا بۆ لوڕستان دەگەڕێتەوە.

بەم جۆرە بەهیچ شێوەیەك پێویست ناکا ئەو گریمانەیە پێشکەش بکەین کەگۆران، بەگشتی، لەدەیلەمەوە هاتبن، یان بەتێکڕایی بنەچەکەیان بۆ ناوچەی باشووری دەریای قەزوین بگەڕێتەوە.

گیروگرفتێکی گشتی لەبارەی سەرچاوەی مێژوویییەوە ئەوەیە کەئێمە دەبێ ئاگاداری لێڵی و ئاڵۆزیی زاراوەی (گووران/ گۆران) بین و (بەهەمان شێوەش، ئاگاداری زاراوەی کورد) بین: هەروەکوو مینۆرسکی (1943)و ڤان برونسن (1989، بەشی 2) باسیان کردووە، لەوانەیە (گۆران) وەکوو ئاماژەیەك بۆ

بەرەبابێك، یان خێڵێك، یان هاوپەیمانێکی خێڵەکی، یان تەنانەت بۆ چینێکی کۆمەڵایەتی بەکاربێ.(33) بۆیە ئێمە دەبێ وریابین بەهەڵە بەکارهێنانێکی وشەکە لەگەڵ بەکارهێنانێکی تری تێکەڵ نەکەین. بۆ نموونە، بوتیکا (1892، 209) باس دەکا کەگۆران لەناوچەی دەرسیم هەن کەزۆر لەناوجەرگەی خاکی گۆرانان دوورە، بەڵام ئەو بەڕوونی تەعبیرەکە بەکاردێنێ کەچینێکی کۆمەڵایەتی دەگەیەنێ زیاتر لەکۆمەڵێکی ئیتنی. هەر زۆر لەگوینە وشەی گۆران لەڕەوتی گۆڕانی جۆراو جۆری کۆمەڵایەتی سیاسیدا تووشی گۆڕانی مانا هاتبێ، بڵێین، لەمانای ئیتنییەوە بۆ مانای کۆمەڵایەتی، ئەمە ئەگەر تاکە یەك مانای وردو ڕوونی هەبووبێ.

---

(33) زانیاریدەرێکی خەڵکی هەولێر ئاگاداری کردمەوە لەمانایەکی تر کەلەم پەندەدا هاتووە: "ئەز نەکوردم، نەگۆرانم" کەشتێکی لەم بابەتە دەگەیەنێ: "من نەشارستانم – شارنشینی– و نەلادێیم."

بەجۆرێکی تر بڵێین، وێنەی بنکڕیی گۆڕانی، سەبارەت بەهۆکاری زمانەوانی و هەروەها کۆمەڵناسی و مێژوویی، بۆچوونێک نییە پیاو قەناعەتی پیبکا، بۆیە لەجیاتی ئەمەیان من حەزدەکەم پێشنیاز بکەم کەبۆی هەیە هەبوونی ڕەگەزی گۆڕانی لەکوردیی ناوەڕاست و باشوور، ئەنجامی خواستنەوەی باڵا بێ لەمێژوویەکی مەیلەو نزیکدا. لەوەتی وەرچەرخانێکی سەرەکیی زمانەوانی لەنێو (گۆڕانەکان)دا ڕووی داوە (کە، ورد بڵێین، ناوێکی نادروستە بۆ کۆمەڵەیەکی ئیتنی بەگشتی) ئەو تێبینیانەی چەند زانیاریدەرێکی ناوچەیی جیا جیا کردوویانە، کە ئەم وەرچەرخانەی لە (150) ساڵی ڕابردوودا ڕوویداوە، شایەنی بایەخ پێدانە. بەڵگەی مێژوویی بەردەست دەری دەخات کەبەلانی کەمەوە یەکێ لەپێش مەرجەکانی خواستنەوە (تۆماسن و کاوفمان، 1988، 113) لەئارادا بووە، کەهەردوو زمانی سەرچاوەو زمانی مەبەست بۆ ماوەیەکی دوورو درێژ پەیوەندی

بەردەوامیان بەیەکەوە هەبووە: هەروەکوو دیمان، هەردوو زمانەکە تا ئەمڕۆش قسەیان پێ دەکرێ‌و پاشخانی کۆمەڵایەتی- کولتووری ڕێخۆشکەر بۆ خواستنی بالاّ بەتەواوی هاتۆتەدی.

لەسەدەی حەڤدەم‌و هەژدەمدا، بارەگای ئەردەلان، کەزمانی بارەگایی گۆرانی بوو، لەهەرەتی کاریگەری سیاسی‌و کولتووری خۆیدا بوو. بۆی هەیە کاریگەریی زمانەوانیشی بەلووزەوی ئەدەبی‌و عامییەوە تێپەڕی بێ. هەوەکوو گوتمان، شاعیرەکانی بارەگای بابان لەسلێمانی، سەرەتا بەگۆرانی دەیاننووسی، کاریگەرەکە لەسەر بەچکەزارە ئاخاوتەکانی سۆرانی ڕەنگە سەبارەت بەبالا دەستی سیاسی‌و کۆمەڵایەتی زاری بارەگا بووبێ لەبواری بازرگانی‌و پەیوەندی نارەسمی تر، سەبارەت بەناوبانگی گۆرانی بووبێ وەکوو ناوەندێکی ئەدەبی بەرز کەبەزۆری لەناو خەڵك

دەخوێنرایەوە،(34) کە ڕەنگە ماوەیەکی زۆر دوای نەمانی کاریگەریی سیاسی بارەگای ئەردەلان ئەم هەر خۆی ڕاگرتبی و مابێتەوە: تەنانەت تا ئەمڕۆش هەورامییەکان ناوبانگی بەرزیان لەبارەی زیرەکی و پیشەگەری بالاوە لەناو دانیشتوانی سلێمانیدا هەیە. بێگومان، ئێمە دەبێ وریا بین و وانەزانین بارودۆخی تایبەتی کۆمەلایەتی – مێژوویی هەر بەڕاستی بڕیار لەسەر ئەنجامی پەیوەندی زمان دەدا (بڕوانە: تۆماسن و کاوفمان – 1988، 46–47)، بەلام ئەم زانیارییە مێژووییە بەلانی کەمەوە پاشخانێکی پەسند بۆ ئەو پەیوەندییە زمانییە دابین دەکا کەدەزانین هەبووە. ئاشکرایە ئەمەش زۆر گیروگرفت بەکراوەیی جێ دەهێلێ: بۆ نموونە، "دوورگەکان"ی زاری گۆرانی و ئەو زارانەی پەیوەستن بەگۆرانییەوە چۆن لەعیراق دروست بوونە؟ چۆن پەیوەندی نێوان ئایینی

---

(34) سۆن (1921) هەندێ شیعری گۆرانی هەلبژاردەی سەدەی هەژدەمی وەرگێڕاوە.

غولات و گیرفانە زمانە جیاوازەکان لەعیراق و تورکیا لێک بدەینەوە؟ لێرەدا جێگای گەنگەشەی دوورو درێژ، یان لێکدانەوەی زیاتر نییە، بەڵام دوو خاڵی ئاشکرا سەر قیت دەکەنەوە:

یەکەم: ئایینی ئەهلی هەقی (پەیوەست بەگۆرانی) پەیوەندیی و سیمای هاوبەشی لەگەڵ مەزهەبە عەلەوییەکانی ناوچەی دەرسیمی زازازمان و لەگەڵ گیرفانەکانی شیعەی هیتیرۆدۆکس هەبووە کەبەزۆری لەباکووری عیراق بەزمانێکی پەیوەست بەگۆرانییەوە دەدوێن.

دووەم: ناکرێ ئەم پەیوەندییانە بەتەواوی، بەگەڕانەوە بۆ بنچینەی هاوبەش لێک بدرێنەوە وەکوو مووسا (1988، 447) و تەنانەت ڤان برونسنیش (1989 أ: 147–149)(35) هەوڵی شتی وا دەدەن، چونکە وا پێ‌دەچێ زۆربەی ئەم

---

(35) تێبینی: ئەم بەشە لەچاپی ئینگلیزی 1992 دا نەهاتووە.

ئایینانە لەڕێبازە سۆفیگەرییەکان (وڕەنگە هەندێکیان لەخێڵە تورکمانەکان)ی ناوچەکە وەرگیرابن کەورده ورده خەسیەتیان بەرەو غولاتی چووە، مەزهەبێکی یەکگرتووی تەواویان پێکەوە نەناوە تەنانەت کۆمەڵەیەکی ئایینی، یان ئیتنی وردیان بەخەڵك نەناساندوە. ئەمە بەلانی کەمەوە تا سەدەی چواردەم وابووە.(36) جا هەرچەندە زۆر پرسیار بەکراوەیی دەمێننەوە، لێرەدا، بۆ ماوەیی مرۆیی و پەیوەندی مەیلەو نزیك دەبن بەچەمکی ڕوون کردنەوەی زۆر شیاوتر لەمەسەلەی گەڕانەوە بۆ سەر بنچینەکان.

---

(36) بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە، بۆنموونە: مەلیکۆف 1975، 1982“ سوهروەیدی 1965. هەردووکیان جەخت لەسەر سروشتی نائاسایی ئایینی عەلەوی هیتیرۆدۆکس دەکەن.

بەشی چوارەم

ئەنجامەکان

دەتوانین بابەتی سەرەکی ئەم تۆژینەوەیە بەم شێوەی خوارەوە کورت بکەینەوە:

یەکەم: دەکرێ بەبێ هیچ پەنابردنە بەر ڕووداوی گەورەی وەکوو وەرچەرخانی گەورەی زمان لەناو سەرلەبەری کۆمەڵەی گۆران زمانەکان، لێکدانەوە بۆ ئەو ڕەگەزانە بکەین کە لەگۆرانی دەچن و لەکوردیی ناوەڕاستدا هەن. بەڵگەی مێژوویی بەردەست و جۆری ئەو خواستنەی کراوە (بەشێوەیەکی سەرەکی واژەیی و وشەسازییە) زۆر چاك لەگەڵ لێکدانەوەی خواستنی بالاّ دەگونجێ لەماوەیەکی درێژخایەندا.

دووەم: دەبێ وریا بین دارشتنەوەی ڕێزمانی لەگەڵ گەشەسەندنی چەسپاوی ئیتنۆمێژوویی

تێکەڵ نەکەین. هیچ بەڵگەی مێژوویی نییە بۆ هیچ شتێکی وەکوو بوونی چینێکی هاوتای گۆرانی لەناو ئەو دانیشتوانانەی کەشەپۆلێکی باش ناسراوی (کوردی ڕەسەن) ڕایانماڵیون.

بەلگەی زمانەوانیش هیچ هۆی وامان پێنادا ئەم بۆچوونە قبوول بکەین. ئەوەش هەیە کۆچی تاکە تاکی خەڵك‌و خێڵ‌و سەرکردەی دونیایی‌و ڕۆحی (کەهەندێکیان ساغیش بوونەتەوە) لەسەدەکانی ڕابردوودا ڕوویان داوە، گومانی تێدا نییە زۆر دۆخی جیا جیای وەرچەرخانی زمانیش هەبووە. وێنەکە ئەوەندە ڕوون نییە، بەڵام ئەوە دەردەخا کەدیاردەی پەیوەندیی زمان لەلێکۆلینەوەی زارە کوردییەکاندا شایانی بایەخ‌و سەرنجدانی زیاترە لەوەی کە تائێستا پێی دراوە.

سێیەم: وادیارە شتێکی بەکەلکە مانای ئیتنی دەستەواژەی (زاری کوردی) لەمانای خوڕی زمانەوانی دەستەواژەکە جیا بکەینەوە. زاری کوردی بەمانای یەکەم بریتییە لەمەسەلەی ئینتیمای ئیتنی کەبۆی هەیە بەپێی ڕۆژگار بگۆڕێ، کەچی زاری کوردی بەمانای دووەم بریتییە

لەمەسەلەی پۆلین کردنی زمانەوانی و دووبارە داڕشتنەوەی. بەم جۆرە زازایی و گۆرانی (حاڵی حازر) زاری کوردین بەمانای یەکەم، بەڵام بەمانای دووەم هەو نین. ئینتیمای ئیتنی زالی ئەندامە تاکەکانی هەرکام لەم کۆمەڵە زارانە، یان تەنانەت پێناسەی ئیتنی بەشێ، یان سەراپای ئەم کۆمەڵانە خۆیان، لەئەنجامی کارلێکی زارێ لەگەڵ ڕووداوی کۆمەڵایەتی و سیاسی گەشە دەکاو بەم جۆرە ئەمە هەر بەئەسل ناچەسپیوە. ئێمە هەندێ حاڵەتمان دیوە (خێڵی کەرە کاچلی و ئەرمەنییەکانی دەرسیمی سەدەی 19) کەبەزاندنی سنووری ئیتنی بەئاشکرا ڕووی داوەو لەهەندێ حاڵەتی تریشدا (کۆمەڵە گۆران زمانەکان کەوردە وردە بوون بە هیتیرۆدۆکس) زۆر لەگوینە ئەمە ڕووی دابێ. پرسیارێکی تر ئەوەیە ئاخۆ ئەم گەشەسەندنانە لەو زمانانە ڕەنگیان داوەتەوە کەئەو کۆمەڵە ئیتنیانەی لێیان دەکۆڵینەوە قسەیان پێ دەکەن و چۆن؟ ئاشکرایە ئەمە بابەتێکی زۆر فراوانە بۆ دەرفەتی ئێستا. لەگەڵ ئەمەشدا هیوادارم ئەوەم دەرخستبێ کەجێی خۆیەتی زیاتر بەم ئاراستەیەدا بڕوانین.

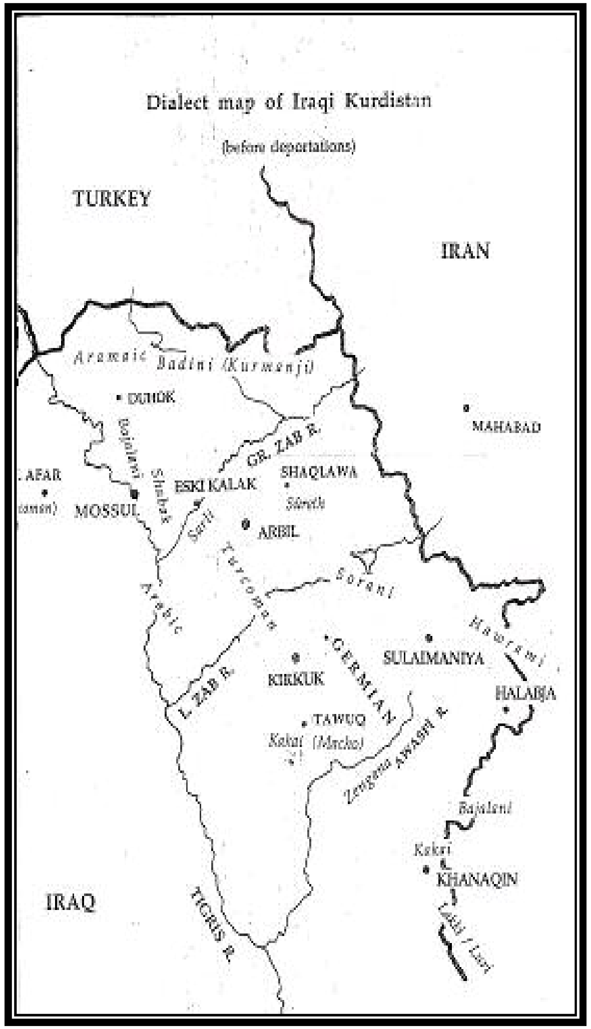

Dialect map of Iraqi Kurdistan

(before deportations)

TURKEY
IRAN
Aramaic
Badini (Kurmanji)
DUHOK
MAHABAD
Bajalani
GR. ZAB R.
SHAQLAWA
. AFAR
ESKI KALAK
Shabak
Sûreth
aman)
MOSSUL
Sarli
ARBIL
Turcoman
Sorani
Arabic
Hawrami
GERMIAN
SULAIMANIYA
KIRKUK
L. ZAB R.
HALABJA
TAWUQ
Kakai
(Macho)
AWASHI R.
Zengana
Bajalani
Kakri
KHANAQIN
Lakki / Luri
IRAQ
TIGRIS R.

Bibliography

- **P.A. Andrews (ed.) 1989 Etnnic Groups in the Republic of Turkey. Wiesbaden**
- **G.S. Asatrian & N.Kh. Gevorgian 1983 A Zaza Miscellany. In: A Green Leaf. Papers in Honour of Professor Jes P, Asmussen. Acta Iranica 28: Leuven**
- **F. Barth 1969 Introduction, in F. Barth (ed.), Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Culture Difference. London**
- **E.Dj. Bedir Khan & P. Lescot 1970 Grammaire kurde (dialecte kurmandji). Paris: Maisonneuve**
- **J. Blau 1975 Le kurde de 'Amndiya et de Djnbal Sindjar. Paris: Klincksieck**
- **J. Blau 1989a Le kurde. In Schmitt (ed.) 1989: 327-335**
- **J. Blau 1989b Gurani et Zaza. In Schmitt (ed.) 1989: 336-340**
- **Agha, Shaikh . und 1989a M.v.Bruinessen Staat: Politik und Gesellschufl Kurdistans, new ed. Berlin: Express Editions (New English ed., abbreviated: London, Zed Press 1992)**
- **M.v.Bruinessen 1989b The Ethnic Identity of the Kurds. In Andrews (ed.) 1989:613-621**
- **P.J. Bumke 1989 The Kurdish Alevis: Boundaries and Perceptions. In Andrews (ed.) 1989**
- **D. Butyka 1892 Das ehemalige Vilajet Dersim. Mitteilungen der geographischen Gesellschaft Wien XXXV no 2-3, no. 4**
- **Th. Bynon 1979 The Ergative Construction in**

Kurdish. BSOA5 42: 211-224 Evliya Celebi 1986 Seyahatname, cild III-IV It4ook of Travels, vol. III-IV). T. Temelkuran, N. Aktas (eds.) Istanbul
- **R. Dankoff (ed.) 1990 Evliya Celebi in Bitlis. Leiden: Brill**
- **M.N. Dersimi 1952 Kurdistan tarihinde Dersim. [Dersim in the history of Kurdistan]. Aleppo (repr. Cologne 1988)**
- **M. Dorleijn 1992 Will Split-Ergativity survive in Kurmanci Kurdish spoken in Turkey? This volume**
- **C.J. Edmonds 1957 Kurds, Turks and Arabs. London: OUP**
- **C.J. Edmonds 1969 The Beliefs and Practices of the Ahl-e Haqq of Iraq. Iran 7: 89-106**
- **Ethnicity . inJ. Fishman 1977 Language and H. Giles (ed.) Language, Ethnicity, and Intergroup Relations. New York: Academic Press**
- **A. Hassanpour 1989The Language Factor in National Development: The Standardization of the Kurdish Language, 1918-1985. Diss. University of Illinois, Urbana-Champaign**
- **W.W. Isajiv 1974 Definitions of Ethnicity. Ethnicity 1: 111-124**
- **P. Lerch 1857-1858 Forschungen uber die Kurden und die iranischen Nordchaldaer. St. Petersburg (reprinted Amsterdam 1979) '**
- **D.N. MacKenzie 1956 Bajalaru. BSDAS 18: 418-35**
- **D.N. MacKenzie 19b1a Kurdish Dialect Studies 1. London: OUP**
- **D.N. MacKenzie 19b1b The Origins of Kurdish. Transactions of the Philological Society: 68-86**

- **D.N. Mackenzie 1966 The Dialect of Awroman (Hawraman-i Luhon). Copenhagen**
- **D.N. Mackenzie 1989 The role of the Kurdish language in ethnicity. In Andrews (ed.) 1989: 541-542**
- **D.N. Mackenzie n.d. Kurds: Language. Encyclopedia of Islam, 2nd ed.**
- **O. Mann 1909 Kurdisch-Persische Forschungen II.1: Die Tajik-Mundarten der Provinz Fars. Berlin**
- **O. Mann 1910 Mundarten dcr der-Stamme. Berlin**
- **O. Mann/ K. Hadank 1930 Kurdisch-Persische Forschungen III, 2: Mundarten der Guran. Berlin**
- **O. ivtarul/ K. Hadank 1932 Kurdisch-Persische Forschungen III, 4: Mundarten der der Zaza. Berlin**
- **M.M. Mazzaoui 1972 The Origins of the Safawids, Shi'ism, Sufism, and the Ghulat. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag**
- **I. Melikoff 1975 Le probleme kizilbas. Turcica 6 49-67**
- **I. Melikofi 1982 L'islam heterodoxe en Anatolie. Turcica 14 142-154**
- **V. Minorsky 1920 Notes sur la secte des Ahle-Haqq. Revue du Monde Musulman 40, 45**
- **V. Minorsky 1943 The Guran. BSOAS XI/1: 75-103**
- **L. Molyneux-Seel 1914 A Journey in Dersim. Geographical Journal Z.XIV: 4968**
- **M. Moosa 1988 Extremist Slti'itcs: The Ghulat Sects. Ithaca: Cornell UP**
- **F. Muller 1864 Zaza-Dialekt der Kurdensprache. Sifzungsberichte der Wiener phil .- hist. Kl. Akademie der Wissenschaften, Bd. 48**

- **C. Niebuhr 1768 Reisebeschreibung nach.-Arabien, vol. 2. Dutch translation: Reize naar Arabie en omliggende landen: Dl. 2 1776**
- **B. Nikitine 1922 Les valis d'Erdelan. Revue du monde musulman 49: 70-104**
- **R. Olson 1989 The Shaikh Said Rebellion and the Emergence of Kurdish Nationalism. Austin: University of Texas Press**
- **I.M. Oranskij 1977 Les Iangues iraniennes (tr. J. Blau). Paris: KIincksieck**
- **C.J. Rich 1836 Narrative of a Residence in Koordistan. Repr. London 1972**
- **R. Schmitt (ed.) 1989 Compendium Linguarum Iranicarum. Wiesbaden: L. Reichert Verlag**
- **Sheref Khan Bitlisi 1596 Sherefnamc. (Persian text With French translation and commentary by F.B. Charmoy, St. Petersburg 1868-1875)**
- **E.B. Soane 1921 A Short Anthology of Garan Poetry. JRAS Jan. 1921: 57-31**
- **H. Sohrweide 1965 Der Sieg der Safaviden in Persien und seine Ruckwirkungen auf die Schiiten Anatoliens im 16. Jahrhundert. Der Islam 41: 95-223**
- **M. Sykes 1908 The Kurdish Tribes of the Ottoman Empire. Journal of the Anthropological Institute 38: 451-486**
- **P. Tedesco 1921 Dialektologie der Westiranischen Turfantexte. Monde Oriental XV: 184-257**
- **S. G. Thomason & T. Kaufman 1988 Language Contact, Creolization and Genetic Linguistics. Berkeley CA**
- **T. L. Todd 1985 A Grammar of Dimili (also known as Zaza). Diss.**
- **A. Vinogradov 1974 Ethnicity, Cultural Discontinuity and Power Brokers in Northern Iraq: The Case of the Shabak. American**

Ethnologist 1: 207-218

ڕوونکردنەوەی چەند زاراوەیەك

نووسەر لەم لێکۆڵینەوەیدا هەندێ زاراوەی زمانەوانی بەکارهێناوە کەڕەنگە لەکوردیدا بەرامبەرەکانیان جێگیر نەبووبن و لەکاتی وەرگێڕاندا لەزۆر شوێن زاراوەکان وەکو خۆیان بەئینگلیزی نووسراونەتەوە، جا بۆئەوەی خوێنەر بزانێ مەبەست لەم زاراوانە چییە، لەخوارەوە ئەوەندەی بۆ ئێرە پێویست بێ زاراوەکان لێك دەدرێنەوە(و.):

absolutive: ئەم زاراوەیە لەوەسفیی ڕێزمانی هەندێ زمان بەکاردێ وەکو ئەسکیمۆو جۆرجی کەسیستەمی (ergative) یان تێدایە. لەم سیستەمەدا هاوتەریبیەکی شکڵی لەنێوان بەرکاری فەرمانێکی تێپەڕو بکەری فەرمانێکی

تێنەپەڕ هەیە (واتە هەمان دۆخ دەردەخەن). ئەمانە بە (absolutive) ئاماژەیان بۆ دەکرێو لەم حاڵەتەدا بکەری فەرمانی تێپەڕ پێی دەگوترێ (ergative).

Accusative: لەو زمانانەی پەیوەندیی ڕێزمانی بەهۆی گەردان کردنەوە دەردەبڕێ، ئەم زاراوەیە ئاماژەیەکە بۆ شکڵی کۆمەڵەی ناو (بەزۆری یەك ناوە یان یەك ڕاناو) کەبەرکاری فەرمان بێت.

Africate: ئەم جۆرە دەنگەیە کەلەکاتی گۆکردندا لەرزینەوەی تێدایەو لەکوردیدا (لەرزۆك)ی بۆ دانراوە.

Agent: واتە بەرهەم هێنەر. لەڕستەی ڕێزمانیدا بە بەرهەم هێنەر یان بکەری فەرمانەکە دەگوترێ.

Clitic: زاراوەیەکە لەڕێزمان بەکاردێو ئاماژەیە بۆ ئەو شێوەیەی کە لەشێوەی وشە دەکا بەڵام بەشێوەی ئاسایی گۆکردن ناتوانێ خۆی دەربخا لەبەرئەوەی لەڕووی پێکهاتەوە پشت بەوشەی دراوسێی خۆی دەبەستێ(تابع).

Copula: زاراوەیەکە لەوەسفیی ڕێزمانیدا ئاماژەیە بۆ فەرمانی لکێنەر. واتە ئەو فەرمانەی مانایەکی سەربەخۆی کەمی هەیەو ئەرکی سەرەکی لەڕستەدا ئەوەیە ڕەگەزەکانی تری پێکهاتەی ڕستەکە بەیەکەوە گرێ بدا بەتایبەتیش بکەرو تەواوکەر بەیەکەوە ببەستێتەوە. لەئینگلیزیدا فەرمانی (copula)ی سەرەکی بریتییە لەفەرمانی (be). زاراوەکە بەزۆری پەیوەستە بەم جۆرە فەرمانەوە بەڵام فەرمانی تریش هەن کەئەم جۆرە ئەرکە دەگەیەنن.

Enclitic: ئەوەیە کەهێزی سەربەخۆی لەڕستەدا نەبێ و لەگۆکردندا بەجۆرێ مامەلەی لەگەڵ بکرێ وەکو ئەوەی بەشێ بێ لەوشەی پێش خۆی.

Epithet: وشەیەکە یان دەستەواژەیەکی تایبەتمەندە لەگەڵ، یان لەشوێنی، ناوی کەسێك یان شتێك بەکار دێت.

Ergative: زاراوەیە لەوەسفیی ڕێزمانیی هەندێ زمان بەکاردیی وەکو ئەسکیمۆو باسك. لێرەدا زاراوەیەك پێویستە بۆ نیشاندانی ئەو

پێکهاتانەی هاوتەریبیەکیی شکڵیان تێدا هەیە لەنێوان بەرکاری فەرمانێکی تێپەڕو بکەری فەرمانێکی تێنەپەڕ (واتە: هەردووکیان هەمان دۆخ دەخەنە ڕوو). بکەری فەرمانە تێپەڕەکە پێی دەگوترێ (ergative)، کەچی بکەری فەرمانە تێنەپەڕەکە لەگەڵ بەرکاری فەرمانە تێپەڕەکە هەردووکیان پێیان دەگوترێ (absolutive).

Extralinguistics: واتە ئەودیو زمانەوانی. ئەم زاراوەیە بەمانای هەرە گشتی، ئاماژەیە بۆ هەر شتێکی دونیا (جگە لەزمان) کەزمان پەیوەندی پێ هەیە – هەڵوێستی ئەودیو زمانەوانی. زاراوەی سیمای ئەودیو زمانەوانی بۆ مانایەکی گشتیو مانایەکی تایبەتیش بەکار دێت. بەمانای گشتی زاراوەکە ئاماژەیە بۆ هەر سیمایەکی ئەم جۆرە هەڵوێستەو بەمانای تایبەتیش ئاماژەیە بۆ سیمای پەیوەندیکاری کەبەزاراوەی زمانەوانی بەڕوونی شی ناکرێتەوە. وەکو نیشانەی دەمو چاو، نەبرەی دەنگ. هەندێ زمانەوان بەجۆری یەکەمی سیماکان دەڵێن میتالینگویستیکو

هەندێ زمانەوانی تر بەجۆری دووەمی سیماکان دەڵێن پارالینگویستیکس.

Fricative: ئەم جۆرە دەنگەیە کە لەکاتی گۆکردندا خشانی تێدایەو لەکوردیدا زاراوەی (خشۆك)ی بۆ دانراوە.

Informant: ئەو کەسەیە کە دەوری سەرچاوەی زانیاری لێوەرگرتن دەبینێ بۆ شیکردنەوەی زمانەوانی. دەبێ زمانەکە زمانی (شیری) زمانی دایکی کابراکە بێ. بۆی هەیە زاناکانی زمانەوانی خۆیان ئەو دەورە بگێڕن.

Lexical: واژەیی. ئەم زاراوەیە بۆ وشە بەکار دێ بەرامبەر بەزاراوەی ڕێزمانی. واتە ئەو شتانەی پەیوەندیان بەوشەکانی زمانەوە هەیە.

Mass-communication: واتە پەیوەندی گشتی. لەکۆمەڵناسیدا (mass) بەمانای جەماوەر، یان سەرجەم کۆمەڵانی خەڵك هاتووە. (communication) ئامازەیە بۆ گەیاندنی زانیاری (پەیام) لەسەرچاوەوە (بنێر) بۆ وەرگر بەڕێگەی سیستەمێکی هێماکارییەوە. ئەم زاراوەیە لەکۆزمانەوانی بۆ چۆنیەتی گەیاندی پەیامێك

بەكۆمەڵانی خەڵك بەكاردێ كەبەهۆی بەكارهێنانی زمانەوە ئەنجام دەدرێ.

Metathesis: واتە جێگۆڕكێی دەنگ. زاراوەیەكی زمانەوانییە ئاماژەیە بۆ گۆڕینی زنجیرەی ئاسایی ڕەگەزەكانی ڕستەو بەتایبەتیش دەنگ بەڵام هەندێ جار بڕگەو وشەو یەكەی تریش دەگرێتەوە. ئەم زاراوەیە لەدێر زمانەوانیدا historical linguistics دەورێكی زۆری هەیە. ئەم دیاردەیە هەندێ جار لەهەڵەی گۆكردنی وشە دەكەوێتەوە هەندێ جاریش لەسپوونەریزم دا دەردەكەوێ واتە جێگۆڕكێی دەنگی سەرەتای دوو وشە یان زیاتر لەڕستەدا.

Monolithic: واتە وەكو كێڵ. مەبەست ئەو شتەیە كە لەیەك پارچە پێكهاتووە. واتە یەكەیەكی سەربەخۆیە.

Nominative: بكەری فرمان. لەو زمانانەی پەیوەندیی ڕێزمانی بەهۆی گەردان كردنەوە دەردەبڕێ، ئەم زاراوەیە ئاماژەیە بۆ شكڵی كۆمەڵەی ناو (كەبەزۆری یەك ناو یان یەك ڕاناوە)

کەببێ بەبکەری فەرمان. ئەمەیان بەزۆری شێوەکەی بێ نیشانەیە.

Oblique: لەو زمانانەی پەیوەندیی ڕێزمانی بەهۆی گەردان کردنەوە دەردەبڕی، ئەم زاراوەیە ئاماژەیە بۆ شکڵی گرێی ناوی (بەزۆری یەك ناوە یان یەك ڕاناوە) کاتێك کەهەمووی بەسەر یەکەوە ئاماژە بێ بۆ هەموو شێوەکانی دۆخی وشە جگە لەدۆخی بێ نیشانەیی یان دۆخی (nominative).

Patient: زاراوەیەکە هەندێ زمانەوان بەکاری دێنن وەکو بەشێکی شیکردنەوەی ڕێزمانیی ڕستە. ئاماژەیە بۆ ئەو قەارەی دەکەوێتە بەر کاریگەری فەرمانەکە. ئەم زاراوەیە هەندێ جار (goal) یان (recipient)ی لەجیاتی بەکاردێ.

Sociolinguistics: لقێکی زمانەوانییە لەهەموو لایەنەکانی پەیوەندیی نێوان زمانو کۆمەڵ. دەکۆڵێتەوە. لەکوردیدا زاراوەی (کۆزمانەوانی) بۆ دانراوە.

Source language: ئەم زاراوەیە لەلێکۆڵینەوەی پەیوەندیکاریدا ئاماژەیە بۆ زمانی ئەسلی کەپەیامەکەی لێوە دەست پێ دەکات چ لەبارەی

کاریگەریی زمانەکانەوە بێ و چ لەبارەی وەرگێڕانەوە بێ. لەبارەی کاریگەری زمانەکانەوە ئەو زمانەی کاریگەری هەبووە پێی دەگوترێ زمانی سەرچاوە (source) و ئەوەی کاریگەریەکەی کەوتۆتە سەر پێی دەگوترێت زمانی ئامانج یان مەبەست (target). لەوەرگێڕانیشدا ئەو زمانەی بەرهەمەکەی لێ وەردەگێڕدرێ پێی دەگوترێ زمانی سەرچاوە (source) و ئەو زمانەی بۆی وەردەگێڕدرێ پێی دەگوترێ زمانی ئامانج یان مەبەست.

Substratum: زاراوەیەکە لەبواری کۆزمانەوانی و دێرزمانەوانی (historical linguistics) بەکاردێ. ئاماژەیە بۆ جۆرێکی زمان یان کۆمەڵە شێوەیەکی زمان کەکاریان کردبێتە سەر پێکهاتە، یان بەکارهێنانی جۆرێکی زاڵتری زمان لەناو جڤاتێکی زمانەوانیدا. لەکوردیدا زاراوەی (بنکڕ)ی بۆ دانراوە.

Target: ئەو زمانەیە کە لەکردەوەی گۆڕانی زمانەوانی و لەوەرگێڕاندا بۆتە ئامانج، واتە گۆڕانەکە بەسەر ئەودا هاتووەو وەرگێڕانەکە بۆ

ئەو کراوە. لەکوردیدا زاراوەی زمانی ئامانج یان مەبەستی بۆ دانراوە.

Transcription: دەنگنووسیی. ڕێگایەکی نووسینی دەنگەکانی ئاخاوتنە بەشێوەیەکی سیستەماتی و چەسپاو. دوو جۆرە دەنگنووسیی جیاواز هەن: فۆنەتیکی و فۆنیمی. دەنگنووسیی فۆنەتیکی دەخرێتە نێوان دوو کەوانەی گەورەو دەنگنووسیی فۆنیمی دەخرێتە نێوان دوو هێڵی لار. لەیەکەمیاندا دەنگەکان لەسەر بنچینەی دەربڕین و بیستنەوە ڕەمزیان بۆ دادەنرێ بێ ڕەچاو کردنی ئەرکیان لەزماندا، کەچی لەدووەمیاندا تەنیا ئەو دەنگانە ڕەمزیان بۆ دادەنرێ کەئەرکی زمانەوانیان هەیە، واتە فۆنیمن.

Vernacular: زاراوەیەکی بواری کۆزمانەوانییە. ئاماژەیە بۆ زمانی یان زاری ناوچەیی جڤاتێکی ئاخاوتن. ئەم زاراوەیە بەزۆری وەکو پێچەوانەی چەمکی زمانی یەکگرتوو یان لانگوافرانکا دەردەکەوێ.

پێرست

بابەت — لاپەڕە

پێشەکی 5

بەشی یەکەم:

زارەکوردییەکان‌و زارەکانی (کوردی) 11

بەشی دووەم:

بۆماوەیی‌و پەیوەندی تری نێوان زارە کوردییەکان 51

بەشی سێیەم:

ڕەگەزەکانی گۆرانی لەناو کوردیی ناوەڕاست (سۆرانی) 69

بەشی چوارەم:

ئەنجامەکان 91
بیبلیوگرافیا 95
ڕوونکردنەوەی چەند زاراوەیەك 99